

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2011

Polen, Finland och Estland
1918–1939

Syskonrelationer

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916

*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Vardagsstöd, kontaktförmedling och förebilder

Syskonens position i den samhällsaktiva,
borgerliga kvinnans nätverk under sent 1800-tal

JULIA DAHLBERG

Syskon har länge behandlats tämligen styvmoderligt av den historiska forskningen. Bröder och systrar kommer ofta i skymundan inom kärnfamiljens strukturer och deras betydelse framgår sällan bland de många vännerna, gynnarna, konkurrenterna och kollegerna som tävlar om uppmärksamhet inom individens utvidgade kontaktnätverk. Avsikten med denna uppsats är att undersöka vilken betydelse syskonrelationer hade för de samhälleligt engagerade, finländska pionjärkvinnorna som var aktiva inom kvinnorörelsen under senare delen av 1800-talet. Vilken roll spelade syskonen i dessa kvinnors liv, i deras nätverk och för deras samhällsaktivitet? Kan man ifrågasätta den bild av ogifta (och därför ensamma) pionjärkvinnor som ofta målas upp? Samtidigt diskuterar jag syskonskapets betydelse för individen i den borgerliga 1800-talsfamiljen och argumenterar för en familjesyn som sträcker sig ut över den egentliga kärnfamiljen bestående av man, hustru och minderåriga barn, varvid syskonens betydelse som såväl förebilder och vardagsstöd som länkar till den egna familjen i vuxen ålder lyfts fram. Frågorna som behandlas har aktualiserats i samband med mitt pågående avhandlingsarbete kring det intellektuella samspelet mellan Helena Westermarck och hennes bror Edvard Westermarck.

Fyra syskonkullar

I centrum för undersökningen står fyra kvinnor födda mot slutet av 1850-talet och aktiva inom den finländska kvinnorörelsen, samt deras respektive syskonkullar. Kvinnorna är Helena Westermarck, Aleksandra Gripenberg, Maikki Friberg och Tekla Hultin. De härstammade samtliga från bildade,

Helena och Edvard Westermarck. Åbo Akademis bildsamlingar.

välbärgade familjer ur samhällets övre skikt.¹ Källmaterialet består av brev² samt tryckta biografier och memoarverk.³ Tidsmässigt ligger tyngdpunkten på det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet.⁴

Som kvinnor var de fyra huvudpersonerna mångsysslade pionjärer inom det offentliga rummet. Deras verksamhet är bred och omfattar många olika ak-

¹ Termer som definierar socialt ursprung/klasstillhörighet är som bekant svåra att tillskriva någon definitiv betydelse. Väl medveten om detta använder jag i detta sammanhang termen "borgerlig" för att kortfattat beskriva kvinnornas sociala ursprung. Särskilt Aleksandra Gripenberg med sin högadliga familjebakgrund var kanske inte "borgerlig" i den bemärkelse som ordet normalt brukar användas. Å andra sidan representerade alla de fyra kvinnorna en liknande social tillhörighet i och med att de var bildade och självständigt yrkesarbetande kvinnor ur samhällets högre skikt vilket gör att termen "borgerlig" förefaller att vara någorlunda lämpad för att beskriva deras sociala klasstillhörighet, inte minst med tanke på att de även aktivt deltog i den "borgerliga offentligheten" i Jürgen Habermas bemärkelse av begreppet (Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund 1988).

² Alexandra Gripenbergs arkiv, Finska Litteratursällskapets litteraturarkiv (SKS); Maikki Fribergs arkiv, Riksarkivet (RA); Tekla Hultins arkiv, Riksarkivet (RA); Helena Westermarcks arkiv och Edvard Westermarcks arkiv, handskriftsamlingen vid Åbo Akademis bibliotek (ÅAB).

³ Allmänna biografiska upplysningar härstammar ur respektive artikel ur Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland II* (Helsingfors 2009).

⁴ Källäget för de fyra kvinnorna medför en lätt skevhet mellan Helena Westermarck och Alexandra Gripenberg å ena sidan, samt Maikki Friberg och Tekla Hultin å den andra. Upplysningarna kring barndom och uppväxt är mer frikostiga för de två förstnämnda.

Elisabeth Stenius och Maria Furuhjelm.

tiviteter och verksamhetsfält; deras nätverk är mångförgrenade och diversifierade. Konstnären och författaren Helena Westermarck (1857–1938) var även politiskt aktiv. Hon var grundande medlem av kvinnoföreningen Unionen och verksam som redaktör för tidskriften *Nutid*. Hon ställde upp som kandidat i lantdagsvalet 1907 då kvinnor för första gången kunde kandidera och rösta men blev inte invald. Helenas syskonskara bestod av den äldre brodern Rudolf (f. 1855), redaktör vid *Helsingfors Dagblad* samt tre yngre syskon: gårdsägaren och lantbruksrådet Walter (f. 1860), sociologen, professorn och rektorn för Åbo Akademi Edvard (f. 1862) och systemen Anna (f. 1867, g. Pipping).⁵

Författaren, debattören, lantdagskvinnan och kvinnosakskvinnan Aleksandra Gripenberg (1857–1913) var mångårig ordförande för Finsk kvinnoförening och välkänd av sin samtid både i hemlandet och utomlands. Hon var näst yngst i en stor och begåvad syskonskara som förutom henne själv omfattade bl.a. författaren och folkupplysningskvinnan Maria (g. Furuhjelm), språkläraren och ordföranden för Kuopio kvinnoförening Elisabeth (g. Stenius) samt arkitekten och senatoren Sebastian Gripenberg.⁶

⁵ Helena Westermarck, *Mina levnadsminnen* (Åbo 1941). Fadern Nils Christian Westermarck undervisade i latin vid Helsingfors universitet, modern Constance (f. Blomqvist) var syster till Elisabeth Blomqvist, föreståndare för Svenska fruntimmersskolan i Helsingfors.

⁶ Tyyni Tuulio, *Aleksandra Gripenberg. Kirjailija, taistelija, ihminen* (Porvoo 1959). Aleksandras far, Sebastian Gripenberg och hans andra hustru Maria Lovisa Örnberg hade nio barn: Johannes f. 1843 (landshövding i S:t Mickels län); Carl Henric Alexander f. 1843, (kadett,

Filosofie doktorn, journalisten, kvinnosakskvinnan och samhällsdebattören Maikki (Maria Elisabeth) Friberg (1861–1927) hade sammanlagt nio syskon av vilka några dog i spädd ålder. Av de syskon som överlevde till vuxen ålder var de äldre syskonen Anna, Augusta (Dutta) och Axel de mest betydelsefulla i Maikkis liv.⁷ Syskonen blev tämligen tidigt faderlösa och familjen splittrades då barnen placerades hos olika släktingar medan modern försörjde sig och de allra minsta genom att ta emot inackorderingar. Maikki Friberg började redan som 15-åring arbeta som lärarinna och hon var länge aktiv inom kvinnosaksföreningen Unionen. Hon verkade i 22 års tid som utgivare av tidskriften *Naisten ääni*.⁸

Politikern, redaktören, kvinnosakskvinnan och aktivisten Tekla Hultin (1864–1943) var den andra kvinnan i Finland som uppnådde filosofiedoktorsgraden. Hon var det äldsta barnet i häradskrivaren Julius Hultin och Emma Savanders familj. Efter henne föddes brodern Elis 1866, systrarna Helfrid 1867 (g. Lindström) och Aldyth 1870 samt brodern Oscar 1874. Efter systemn Helfrids äktenskap och brodern Oscars tidiga död i en ålder av 20 år, höll de tre andra syskonen Tekla, Aldyth och Elis den närmaste kontakten med varandra. Systrarna Tekla och Aldyth bodde tillsammans i vuxen ålder som självständiga yrkeskvinnor. Aldyth studerade vid Sordavala seminarium och blev folkskollärare. Hon var mångsidigt aktiv inom kvinno- och nykterhetsrörelserna samt det ungfinska partiet, var bl.a. med om att grunda Finsk kvinnoförening och Unionens tidskrift *Naisten Ääni* samt

död vid 14 års ålder); Maria Lovisa f. 1846 g. Furuhielm (författare, folkupplysnings- och föreningsaktiv); Augusta Elisabeth f. 1847 g. Stenius (kvinnosakskvinna, ordförande för kvinnoföreningen i Kuopio, språklärare); Odert Sebastian f. 1850 (arkitekt, senator, direktör för Helsingfors finska sparbank); Robert Edvard f. 1852 (agrológ, statsråd); Gustaf Adolf Konstantin f. 1854 (krigshistoriker, överstelöjtnant, sårades i slaget vid Gorni Dubniak i turkiska kriget); Alexandra f. 1857; Julia Amanda f. 1861 (bibliotekarie vid Helsingfors stadsbibliotek). I familjen överlevde dessutom tre döttrar från faderns tidigare äktenskap till vuxen ålder.

⁷ Av syskonen nådde förutom Maikki sex andra vuxen ålder: Anna Julia Irene f. 1856; Fanny Sofia Augusta (Dutta) g. Hellman, f. 1857; Karl Axel f. 1859, vistades sedermera i USA; Hilda Margareta f. 1868; Paavo Sakari (sedermera Vuoristo) f. 1869; Fanny Adelaide g. Poijärvi, f. 1871. Se Yrjö Blomstedt, *Selviyis suvusta Boijer, Poijärvi* (Helsinki 1950). Maikki Fribergs biograf Ester Hjelt nämner i *Lannistumaton. Maikki Fribergin elämäkerta* (Jyväskylä 1945) förutom systrarna Hilda och Berta (f. 1864) som båda avled i smittkoppor 1882 bara de tre äldsta syskonen och konstaterar om de andra att ”några yngre syskon” dog som små. I Maikki Fribergs arkiv (RA) återfinns brev från systrarna Anna och Fanny samt brodern Karl Axel.

⁸ Hjelt, *Lannistumaton*. Föräldrarna var länsman Karl Arvid Friberg och Fanny Adelaide Boijer.

deltog i Kagalens verksamhet. Brodern Elis blev p.g.a. hälsoskäl tvungen att avstå från en militär karriär år 1900. Han var därefter mångsidigt verksam på flera olika poster både utomlands och i hemlandet. Han skrev för *Helsingfors Tidningar* och satt 1904 en tid fängslad i Spalernaja för sin verksamhet inom Kagalen.⁹

Syskonens roll i det sociala nätverket

Den nyare socialhistorien har strävat efter att problematisera och utvidga familjen som begrepp och som institution. Först och främst har barndomen och moderskapet med sina olika roller och kulturella betydelser fått sin egen historia, liksom också faderskapet och olika familjenätverk. Kärnfamiljen och dess traditionella könsstruktur har också utmanats och tänjts av exempelvis queerforskningen.¹⁰

Men trots att bilden av familjen utvidgats, omtolkats och nyanserats fortsätter de stora översiktsverken om familjens och barndomens historia ändå ännu under 2000-talet att i huvudsak uppfatta familjen som en enhet i förhållande till den omgivande världen. Om de tar upp frågor kring relationer inom familjen så handlar det ännu i det senaste verket av den här typen om relationerna mellan barn och föräldrar varvid andra former av familjeband fortsätter att vara tämligen osynliga.¹¹ Barnet beskrivs i förhållande till föräldrarna och samhällseliga institutioner (familjen, staten, skolan, läkarvetenskapen) genom teman såsom födsel och födslokontroll, barnsjukdomar, utomäktenskaplighet, föräldralöshet, uppfostran, bestraffning, (barn)arbete, juridisk status och rättigheter.¹² Barnet blir på detta sätt framställt som en märkligt ensam och utlämnad liten varelse, föremål för pedagogiska, hygieniska, bestraffande och uppfostrande åtgärder – som om historien befolkades av enbart syskonlösa ensam barn. Barns relationer till andra barn och de många andra typer av familje-, vänskaps- och släkterelationer som omger barn

⁹ Venla Kiiski (sedermera Sainio), *Tekla Hultin. Poliitiikko*, Studia historica Jyväskylänensia 15 (Jyväskylä 1978); Tekla Hultins arkiv (RA).

¹⁰ Richard Wall et al. (eds.), *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark 2001), s. 11–35; För en finländsk diskussion se exempelvis Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen* (Helsingfors 1991) och särskilt Harriet Strandells artikel i samma verk, s. 94–98.

¹¹ Se exempelvis David I. Kertzer & Marzio Barbagli, *History of the European Family I–III* (New Haven, 2001, 2002, 2003) och det allra senast tillkomna översiktsverket Elizabeth Foyster & James Marten, *A Cultural History of Childhood and Family I–VI* (Oxford 2010).

¹² Dessa exempel är hämtade ur Catherin Rollet, *Les enfants au XIXe siècle* (Paris 2001) men tendensen är den samma i de flesta verk av nyare datum.

och som på ett naturligt sätt följer dem genom barndomen och in i vuxen-världen har däremot ägnats ganska liten uppmärksamhet.

Syskon har länge varit som ”det osynliga barnet” ur Tove Janssons berättelse i familjehistoriska sammanhang. Den brittiska socialhistorikern Leonore Davidoff har tolkat detta som ett resultat av att de inte bidrar till överföringen av kapital inom familjen och släkten vilket har lämnat dem utanför de ekonomiskt präglade frågeställningar som varit populära inom den socialhistoriska forskningen. Enligt henne har sådana relationer som inte synliggörs av frågeställningar som gäller olika institutioner och makt nätverk (klass, politik, militär, kultur, skola, stat, läkarvetenskap) ofta förblivit ouppmärksammade.¹³ Under 2000-talet har syskon ändå blivit föremål för ett växande intresse inom den internationella forskningen.¹⁴

Av de många relationer som omger barnet är syskonskapet en av de närmaste och mest bestående. Upplevelser av syskonskapet påverkas av ålder, kön och position i syskonskaran. Syskonskapets betydelse fortsätter för det mesta också i vuxen ålder och utgör ofta en av individens längsta och mest varaktiga relationer vilket den aktuella forskningen också har visat. I Finland härstammar denna främst kulturhistoriska forskning i första hand från institutionen för kulturhistoria vid Åbo universitet (Turun yliopisto). Den har vid sidan av andra frågeställningar kunnat visa på en del av syskonskapets många funktioner. Maarit Leskelä-Kärki har i sin avhandling om systrarna Helmi, Aune och Aino (g. Kallas) Krohn gjort en viktig insats genom att belysa systerskapet mellan tre skrivande kvinnor¹⁵ och Anu Lahtinen har i

¹³ Leonore Davidoff, *Worlds between: Historical perspectives on Gender and Class* (Cambridge 1995), s. 205–206. Samma skevhet återfinns också inom andra vetenskaper som sysslar med familjer och relationer. En färsk artikel påtalar samma brist på forskning kring syskon och syskonskap inom psykologin och beteendevetenskaperna. Shawn D. Whiteman, Susan M. McHale & Anna Soli, 'Theoretical Perspectives on Sibling Relationships', *Journal of Family Theory & Review* 2011:3.

¹⁴ C. Dallett Hemphill, *Siblings: Brothers and Sisters in American History* (Oxford 2011); Naomi J. Miller & Naomi Yavneh (eds.), *Sibling Relations and Gender in the Early Modern World: Sisters, Brothers and Others* (Aldershot 2006); Annette Atkins, *We grew up together: Brothers and Sisters in Nineteenth-Century America* (Illinois 2001); *Sibling Relations in Family History: Conflicts, Cooperation and Gender Roles (Sixteenth to Nineteenth Centuries)*, temanummer av *European review of history* 2010:5.

¹⁵ Maarit Leskelä-Kärki, *Kirjoittain maailmassa. Krohmin sisaret ja kirjallinen elämä* (Helsinki 2006). Se även Maarit Leskelä-Kärki, 'Sisaruuden kudelma', Maarit Leskelä-Kärki et al. (toim.), *Aino Kallas. Tulkintoja elämästä ja tuotannosta* (Helsinki 2009); Kaisa Halminen, 'Bränderien kuusi sisarta. 1800-luvunlopun tyttöjen haaveet ja elämä', Katriina Mäkinen &

sin avhandling diskuterat vilka arenor syskonskapet erbjöd den tidigmoderna tidens kvinnor.¹⁶

De ovan nämnda undersökningarna har tydligt visat att man måste lyfta fram bröder och systrars roller inom familjen och den roll de spelar för varandra. Syskonskapet är exempelvis betydelsefullt inte minst då det handlar om könsroller och könsidentitet men också som stöd och förebild för samhälllig aktivitet. Syskonen utgör ofta viktiga aktörer inom den enskilda individens nätverk.

Födelse

Syskonskapet börjar med födseln. Då familjehistoriker har behandlat syskonskap har frågan ofta varit nästan synonym med barnafödslarnas antal och frekvens inom familjen. Fördelningen och överföringen av de gemensamma resurserna från en generation till en annan har då ofta fått stå i blickfånget. Ur ett sådant perspektiv är ett stort antal syskon komplicerat eftersom syskonen i och med arvsfördelningen splittrar det kapital som familjen strävar efter att ackumulera.¹⁷

Syskonens antal och barnafödslarnas frekvens är relevant för familjen med tanke på moderns hälsa och förmåga att bära och föda fler barn.¹⁸ Perspektivet i ett sådant sammanhang är i första hand familjens kollektiva perspektiv. Sett ur individens synvinkel är syskonens antal och syskonkullens ålders- och könsfördelning emellertid också av betydelse. Bilden av den barnrika 1800-talsfamiljen har varit tämligen seglivad fastän Kaarlo Wirilander redan på 1970-talet påpekade att det enbart var tolv procent av

Leena Rossi (toim.), *Rakkautta, ihanteita ja todellisuutta. Retkiä suomalaiseseen mikrohistoriaan* (Turku 1995); Anne Ollila, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa* (Helsinki 1998) tangerar också syskonskapet, särskilt s. 91–94 och 106–111.

¹⁶ Anu Lahtinen, *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620* (Helsingfors 2009), s. 130–168. Ett annat arbete som uppmärksammar syskonskaps betydelse är veterligen också under arbete: U. Vuorela, ”Hilma Granqvist ja vapaan tutkijan merkittävä toiset” (föredrag arrangerat av Kvinnliga akademikers förbund, den 15.2.2011, Helsingfors universitet) samt Sara Nordlund-Laurent, kommande doktorsavhandling om brevväxlingen mellan systrarna Helena och Anna Westermarck (Finska, finskugriska och nordiska institutionen, Helsingfors universitet).

¹⁷ Davidoff, *Worlds Between*, s. 205–206.

¹⁸ Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Historiallisia tutkimuksia 179 (Helsinki 1994) s. 103–106; Agneta Rundqvist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 115–145.

Aleksandra Gripenberg.

högreståndsfamiljerna som fick fler än tio barn. Familjerna Westermarck och Hultin med syskonkullar på vardera fem barn var därmed tämligen representativa för sin tid.¹⁹ Aleksandra Gripenbergs far Sebastian Gripenberg med sina 16 barn (sju i det första äktenskapet, nio i det andra) varav sammanlagt elva uppnådde vuxen ålder, representerade däremot alltså även för sin tid en stor familj.

Aleksandra Gripenbergs uppväxt som näst yngst i syskonskaran präglades av det förhållande som Kai Häggman har noterat i 1800-talets storfamiljer; vid hennes födelse var de äldsta syskonen redan fullvuxna. Den äldsta halvsystem Emilie var vid Aleksandras födelse redan över 40 år gammal. Då hon inte var gift vistades hon fortfarande i hemmet, men flera av de andra syskonen hade redan lämnat hemmet för äktenskap, studier och yrkesliv. Den hemmavarande syskonskaran var alltså inte ovanligt stor och förhållandet mellan de yngre och äldre syskonen var jämförbart med förhållandet mellan vuxna och barn – de äldre syskonen fostrade, undervisade och tillrättavisade sina yngre syskon på samma sätt som föräldrarna.²⁰

¹⁹ Kaarlo Wirilander, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870* (Helsinki 1974), s. 145–147. Medeltalet barn i ståndsfamiljerna under perioden 1821–1870 var 5,7.

²⁰ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 12–18; Häggman, *Perheen vuosisata*, s. 103–104.

Hur tedde sig då ett litet syskons födelse för barnen under slutet av 1800-talet och hur framställdes eller förklarades födseln för dem? Aleksandra Gripenbergs syster Maria har berättat att fadern, Sebastian Gripenberg, skickade ut henne och de andra syskonen i skogen för att plocka lingon medan Aleksandra föddes. Eftersom det var en vacker höstdag stannade barnen i skogen hela dagen och då de sedan mot kvällen kom hem möttes de av fadern som berättade att de hade fått en liten syster som skulle heta Aleksandra.²¹

Det var alltså den tolvåriga storasystern Marias ansvar att se efter de andra syskonen i skogen medan förlossningen pågick. Maria berättar att hon ändå inte var helt förberedd på vad som skulle hända eftersom mamsell Karolina Mechelin redan hade vistats några dagar i huset. Hennes besök hade enligt storasystemens iakttagelser någonting att göra med små bröders och systrars tillkomst. De äldre syskonen hölls alltså åtminstone formellt i ovetskap om ett yngre syskons födelse då den pågick i hemmet, även om de kanske kunde ana vad som pågick. Också Maikki Friberg har berättat hur barnen ibland kunde kallas in för att hälsa på nya små syskon som hade uppenbarat sig i familjen.²² Barnen kunde t.ex. skickas på något ärende medan förlossningen pågick. Först då förlossningen väl var över delgavs de äldre syskonen formellt vad som skett och fick komma och hälsa på sitt lilla syskon.

Om barnen däremot ställde frågor eller undrade över hur syskonets födelse hade gått till förekom olika former av påhittade förklaringar. Maikki Friberg har berättat att man för henne förklarade att den gamla "Vatenska" hade hittat både henne själv och de andra syskonen i bastudammen och gett dem till Maikki Fribergs mor och far. För Maikki Friberg framstod därför småsyskonens födelse som jämförbara med de små nyfödda kalvarna som barnen ibland också kallades ut för att titta på.²³

Ett litet syskons födelse kunde innebära att ett större ansvar för ett av de yngre syskonen anförtröddes något av de äldre syskonen – oftast den äldsta systern. Detta kunde bero på att modern av någon anledning hade svårt att hinna med ett visst barn för att andra syskon eller arbetsuppgifter krävde hennes uppmärksamhet. Denna form av syskonansvar gav ofta upphov till en alldeles särskild nära och varm relation mellan det äldre och yngre syskonet som varade ända in i vuxen ålder. Helena Westermarck beskriver sin bror Edwards födelse:

²¹ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 20–21.

²² Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 20–21. Se även Hjelt, *Lannistumaton*, s. 20.

²³ Hjelt, *Lannistumaton*, s. 20.

Den dag då jag fyllde fem år, inträffade i hemmet en mycket glad och mycket viktig händelse. Min yngsta bror kom till världen på min födelsedag den 20 november 1862. Man sade mig, att den lille brodern var en födelsedagsgåva till mig, och jag tog också saken på allvar och ansåg honom sedan alltid såsom på något sätt mer tillhörande mig än någon av de andra i hemmet.²⁴

Med reservation för att Helena kanske i sina memoarer ville framhäva sin nära relation till den framgångsrike och mycket välkände brodern, så ger citatet ändå en glimt av hur en liten brors födelse kunde framställas för en flicka i det borgerliga hemmet. Den lille brodern var en gåva till systemen som firade sin egen födelsedag och hon uppfattade genast sin roll som storasyster i förhållande till brodern – en roll som förmodligen förutsatte ett visst ansvar. Samma förhållande gällde också mellan Maikki Friberg och hennes äldsta syster Anna som från tidiga år fick hjälpa till med att sköta om sina småsyskon som moderns hjälpreda och för de äldre systrarna Maria och Elisabet som särskilt ansvarade för Aleksandra Gripenbergs fostran och undervisning i hemmet.²⁵

Utbildning och livsval

Förutom en driftig och orädd personlighet krävdes det ett omfattande nätverk av stöd och uppmuntran kring en kvinna som under 1800-talet började bryta mark på områden dit kvinnor tidigare inte hade haft tillträde. Dessa nätverk omfattade ett brett spektrum av familjemedlemmar, släktingar, vänner, skolkamrater, lärare, mentorer och många andra typer av kontakter.²⁶ Hur såg syskonens roll ut i de nätverk som omgav de samhällsaktiva kvinnor som under 1800-talet vågade sig ut på den offentliga arenan? Vilken roll spelade de som förebilder och inspiratörer för studier och livsval?²⁷

En undersökning gjord av Kristin F. Butcher och Anne Case på ett material bestående av män och kvinnor födda i USA mellan 1920 och 1965 dokumenterar syskons inflytande på varandras utbildnings- och framtida inkomstnivåer. Butcher och Case har i sitt material funnit en tydlig koherens mellan flickors skolframgångar och syskonkullens könsbalans – flickor som

²⁴ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 16–17.

²⁵ Hjelt, *Lannistumaton*, s. 20; Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 20–35.

²⁶ Se t.ex. Boel Englund & Lena Kåreland, *Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920* (Stockholm 2008).

²⁷ Syskon bör naturligtvis ses som *en typ* av kontakt bland många andra. Självfallet kan man också lyfta fram många andra.

växer upp med bröder studerar oftast längre och med större framgång än flickor som växer upp med enbart systrar omkring sig. Orsaken till detta kan, enligt Butcher och Case, inte vara olika förväntningar på exempelvis flickors och pojkers deltagande i hushållsarbete och andra könsbundna, förväntade aktiviteter. De anser att orsakerna till olikheterna mellan flickornas prestationer beror på att den undervisning och de undervisningsmetoder som erbjuds i det traditionella skol- och utbildningssystemet är mer anpassade till pojkers behov och uppmuntrar pojkar mer än flickor. Flickor som vuxit upp bland bröder är därför bättre lämpade att tillgodogöra sig undervisningen och att dra till sig uppmärksamhet, stöd och uppmuntran från lärare än de flickor som vuxit upp i en mer feminin omgivning bland enbart systrar.²⁸

Butcher och Cases tolkning är svår att testa mot mitt material eftersom alla de fyra syskonkullarna har en blandad könsfördelning. Däremot förefaller det inte som om det i dessa fyra fall är närvaron av just bröder som var avgörande för kvinnornas engagemang och kunskapsstörst utan snarare förekomsten av ett eller flera stödande och sporrande syskon i allmänhet.

I Helena Westermarcks fall tycks stödet till en början ha kommit från den äldste brodern Rudolf och efter dennes förtidiga död i stor utsträckning från Edvard (som också betraktade Rudolf som en förebild och erhöll stöd för sina egna studier av denne). Helena och Edvard brevväxlade genom hela livet så fort de vistades på olika orter och de utbytte regelbundet tankar, råd och nyheter om varandras arbeten. Edwards stöd förefaller att ha varit särskilt viktigt för Helena. Den fem år yngre brodern uppmuntrade särskilt hennes författarskap och förmedlade manuskript och uppsatser till rätt mottagare medan Helena vistades utomlands. I augusti 1890 då Helena befann sig i Frankrike skrev han till henne: ”Kom sen hem med jättkrafter och mycket manuskript i fickan. Min nyfikenhet beträffande detta senare är kolossal.”²⁹ De båda syskonen hade en gemensam syn på det intellektuella arbetet som de fann bekräftelse för hos varandra. Den 20 december 1887 skrev Helena i sin tur till Edvard: ”God jul och gott arbete! Ty arbete är ändå det bästa här i världen.” *Travaillez, prenez de la peine [...]*” säger den gamle lärofadern Lafontaine[...].³⁰

²⁸ Kristin F. Butcher & Anne Case, 'The Effect of Siblings Sex Composition on Women's Education and Earnings', *The Quarterly Journal of Economics* 1994:3. Butcher och Cases undersökning är något mer sentida än den som här är aktuell men tidsskillnaden är inte alltför stor.

²⁹ Brev från Edvard Westermarck, Äppelö 10.8.1890, Helena Westermarcks samling, ÅAB.

³⁰ Brev från Helena Westermarck, Enköping 20.12.1887, Edvard Westermarcks samling, ÅAB.

Också storasyter Tekla Hultin förefaller att ha fungerat som ett slags vägvisare och inspiration för åtminstone de två andra ogifta systerorna Aldyth och Elis i politiska och samhällsaktiva frågor. De deltog alla tre i den politiska aktivismen kring Kagalen och delade sitt politiska engagemang liksom den ungfinska partitillhörigheten och intresset för kvinnosaken. Brevet mellan dem gick tätt då de inte vistades på samma ort.³¹

För såväl Aleksandra Gripenberg som Maikki Friberg verkar fallet däremot ha varit ett annat. För dem kom det kraftigaste och tydligast uttryckta stödet uppenbarligen från äldre systrar. Aleksandra växte upp i en stor familj och hon utvecklade tidigt starka band till sina två äldsta helsystrar, Maria (g. Furuholm) och Elisabeth (g. Stenius). Kontakten mellan systerorna var utan tvekan den tätaste och närmaste inom familjen. Bröderna, som samtliga uppnådde ansedda positioner inom det finländska samhället, upprätthöll för sin del en tämligen sporadisk kontakt med Aleksandra, och även om de inte motarbetade hennes förehavanden så kan man inte heller upptäcka någon direkt uppmuntran. I Aleksandra Gripenbergs arkiv vid Finska Litteratursällskapet finns en omfattande brevväxling med systerorna där de bl.a. ingående diskuterar kvinnofrågor och verksamheten i Finsk kvinnoförening. Brevet från bröderna är däremot fåtaliga och tämligen allmänna både till tonen och till det artigt distanserade sakinnehållet.³²

Aleksandra Gripenbergs utbildning bestods i huvudsak av systerorna och då dessa så småningom gifte sig upphörde den. Hon bedrev därefter inga andra formella studier än de resor till England och USA som hon utförde i ungdomen samt ett livslångt läsande och självstudium. De viktigaste impulserna, stödet och uppmuntran för sina livsval förefaller hon att ha fått från de äldre systerorna. Elisabeth, som sedermera blev ordförande för kvinnoföreningen i Kuopio, introducerade henne till kvinnorörelsen och Maria Gripenberg, själv författare, uppmuntrade hennes författardrömmar.³³

Förhållandet mellan systerorna Gripenberg kännetecknas av en stor intimitet och en uppmuntrande hållning samt en stark känsla av att sträva mot gemensamma målsättningar. Samma förhållande präglade även relationen mellan Maikki Friberg och hennes äldsta syster Anna som livet igenom upp-

³¹ Kiiski, *Tekla Hultin*, s. 23; Brev, Tekla Hultins arkiv (RA).

³² Inkommande brev, Aleksandra Gripenbergs arkiv (SKS). Av de fåtaliga bevarade breven från brodern Sebastian Gripenberg är några *de facto* författade av hans hustru som på så vis fick överta uppgiften att upprätthålla kontakten till mannens syster.

³³ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*.

rätthöll en nära och förtrolig kontakt. Den praktiska och driftiga Annas brev hade alltid en lätt förmanande ton i förhållande till den yngre systemen och hon rådde och sporrade henne ännu träget på sin ålders höst i så väl praktiska frågor om hälsa och ekonomi, som innehållet i tidskriften *Naisten ääni* som Maikki Friberg redigerade.³⁴

Hjälpa eller stjälp?

Syskonrelationer är i allmänhet jämbördigare än relationerna till andra familjemedlemmar eftersom de hierarkiskillnader som exempelvis finns mellan barn och föräldrar eller släktingar av olika generationer är mindre mellan syskon. Ändå finns ofta också mellan syskon en viss inbördes hierarki och konkurrens som inte alltid behöver vara bunden till ålder eller position i syskonskarans födelseordning. En hel rad orsaker kan bidra till att skapa subjektivt upplevda skillnader mellan syskon. De mest uppenbara är förstås kön och ålder samt position inom syskonskaran, men det kan också handla om olika grad av framgång i livet: bättre skolbetyg eller beröm för någon särskild talang, liksom särskilda ekonomiska eller sociala framgångar. Syster- och broderrelationer kan beskrivas som viktiga resonansbottnar för reflektioner om det egna jagets orientering i världen samt val av levnadsätt och livsbana.³⁵

Syskon kan, som redan konstaterats, fungera som positiva förebilder och inspiration för varandra. Men samma syskon kan också ge upphov till känslor av otillräcklighet och tvivel på den egna förmågan. Helena Westermarck beskriver i sina memoarer upplevelser från ungdomen:

Då jag såg mina bröder och de forna lekkamraterna, som växte upp till unga män, gå fram mot olika mål som de för sig hade uppställt, så föreställde jag mig, att de gjorde det säkert och självmedvetet utan att plågas av tvivel och anfäktelser som jag. Därjämte var för dem allt lagt väl tillrätta på de banor de ville beträda.³⁶

En viss inbördes konkurrens kan sporra till egna framsteg men den kan också skapa ett stort mått av osäkerhet.

³⁴ Brev från Anna Friberg till Maikki Friberg, Maikki Fribergs arkiv (RA).

³⁵ Leskelä-Kärki, *Kirjoittajan maailmassa*, s. 42. Ulla Vuorela har i samband med den nära relationen mellan Hilma Granqvist och hennes bror, använt benämningen den betydande andre, ("the significant other"). Vuorela, "Hilma Granqvist ja vapaan tutkijan merkittävä toiset" (föredrag arrangerat av Kvinnliga akademikers förbund, 15.2.2011, Helsingfors universitet).

³⁶ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 92–93.

I Helenas fall tycks brödernas skolgång, studier och framgångar inte ha hindrat hennes egen lust till ett självständigt intellektuellt liv, men i många andra flickors fall kändes kanske de olika förutsättningarna och jämförelserna till bröderna alltför svårhanterliga och t.o.m. hämmande. Helena fick också ett stort mått av uppmuntran och stöd för sitt författarskap från sina bröder, inte minst från Edvard. För sitt måleri mötte hon däremot inte en lika förbehållslös uppmuntran. Då hennes tavla ”Strykerskor” (1883) av tidningarna hade kritiserats hårt för realistisk fulhet och hon funderade över nästa motiv för en målning skrev Edvard bl.a.: ”Men måla för all del icke sådana där otäcka sjerfbeckska bretagne-ungar! Det glädde mig riktigt att höra att du ändteligen ämnar börja måla det som är skönt och ädelt, och kasta bort dina gamla ingrodda pigsympatier.”³⁷

Helena, som redan tvivlade på sin egen stil p.g.a. den hårda kritiken, tog till sig Edwards (och övriga familjemedlemmars) råd och avstod från fler experiment med realismen. Men hennes försök att måla någonting ”vackert” i enlighet med publikens och familjens smak utföll inte tillfredställande och med tiden övergick hon allt mer till författarskapet och ställde inte längre ut sina konstverk. Även om broderns kritik inte var den enda avgörande orsaken till detta val, påverkades Helena ändå av att Edvard kritiserade hennes måleri och uppmuntrade hennes författarskap.

Också i Aleksandra Gripenbergs fall kan man se att hon stundvis upplevde jämförelsen med sina beundrade äldre systrar Elisabeth och Maria som svår. I ett brev till väninnan Sofie Gyldén uttryckte hon som fjortonåring sin osäkerhet. Lusten att bli författare fanns redan inom henne, men jämförelsen med Elisabeths skarpa huvud och Marias lugna uppfattningsförmåga fick henne att betvivla sina egna möjligheter. Att dessa tonårstvivlar inte fick makt över Aleksandra Gripenberg och inte hindrade henne från att senare försöka sig på författarbanan förefaller emellertid att vara just de beundrade systrarnas förtjänst. Deras tydligt uppmuntrande inställning till den yngre systemens litterära försök hade en mycket stor betydelse för Aleksandra Gripenberg.³⁸ Syskonen hade med sin uppmuntran och sin kritik kraften att både hjälpa fram och hålla tillbaka.

³⁷ Brev från Edvard Westermarck, Helsingfors 15.4.1884, Helena Westermarcks samling (ÅAB). Understrykningen i originalet.

³⁸ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 29.

Vardagsstöd och kontaktförmedling

I alla de fyra syskonkullarna kan man se att syskonens roll som hjälp och stöd i vardagen var av största betydelse. Tröskeln för att besvära ett syskon med böner om hjälp med problem och olika små tjänster i vardagen var mycket lägre än att be exempelvis föräldrarna eller andra släktingar och vänner om motsvarande favörer. Syskonen förmedlade regelbundet böcker, skrivmaskinsdelar, tidningar och tidningsprenumerationer samt andra småsaker till varandra. Särskilt då de befann sig på olika orter eller utomlands hjälpte de varandra med att ordna bank- och skatteärenden, förmedla arvoden för artiklar eller betala medlemsavgifter och andra skyldigheter i hemlandet. De såg till att meddelanden och små gåvor till vänner och bekanta kom fram enligt behov och befordrade artiklar och manuskript till förläggare och redaktörer. Under resor och vistelser i utlandet hjälpte de också varandra med att hitta inkvarteringar och kontakter samt ordnade med passersedlar och introduktioner för besök i bibliotek och arkiv.

De mest betydande tjänsterna i vardagen var kanske ändå de kontakter som syskonen förmedlade mellan varandra. I Aleksandra Gripenbergs fall blev det omtumlande mötet med den högt beundrade Zacharias Topelius som läste hennes första skönlitterära försök och uppmuntrade henne till fortsatt författande av högsta betydelse för hennes självförtroende och fortsatta verksamhet. Aleksandras äldre syster Maria Furuhjelm, som redan debuterat som författare, medverkade i Topelius *Trollsländan* och såg till att systemen kom i kontakt med honom. Systemen förmedlade på detta informella sätt en avgörande kontakt för Aleksandra Gripenberg.³⁹

Men syskonen förmedlade också andra slags kontakter mellan sig. Om det under yngre år främst handlade om kontakter till mentorer, lärare och andra gynnare, handlade det under senare år ofta också om att förmedla kontakter till olika adepter och skyddslingar. Helena Westermarcks vänskap med den betydligt yngre Hilma Granqvist, som 1925 just stod i beråd att inleda arbetet med sin doktorsavhandling om kvinnorna i Palestina, är ett gott exempel. Helena skrev för sin väns räkning till Edvard som då var professor i filosofi vid Åbo Akademi och övertalade honom att ta emot Granqvist för att diskutera hennes avhandlingsprojekt. Med hjälp av ytterligare några påstötningar från Helena blev Edvard så småningom Hilma Granqvists inofficiella handledare och sedermera opponent vid hennes disputation. Kontakten blev för

³⁹ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 40.

Hilma Granqvist, som under sin senare karriär ofta hade svårt att finna stöd inom den manliga, akademiska världen, av stor betydelse.⁴⁰

Könsroller

Umgänget med syskonen var för unga ogifta pojkar och flickor från respektabla, borgerliga familjer i stort sett den enda formen av friare social samvaro med jämngamla ungdomar av motsatt kön som stod till buds. Samvaron med syskonen svarade därför också för att forma könsrollerna inom den borgerliga familjen. Särskilt flickornas erfarenheter av det motsatta könet före äktenskapet härstammade oftast från bröderna.⁴¹

Systrar och bröder tillägnar sig kulturellt betingade könsroller genom samspelen med varandra och utgående från omgivningens sätt att behandla dem. Processen är inte alltid smärtfri: hur lätt eller svårt det är att passa in i de förväntade normerna är individuellt. En flicka med pojkkartiga karaktärsdrag eller en pojke som uppfattas som alltför feminin kan både av andra och av sig själv upplevas som familjens svarta får.⁴² Bland de tidiga barndomsberättelserna finner man flera exempel på detta. Tekla Hultin lekte som barn gärna vilda lekar i skog och mark. Hennes far ansåg det inte lämpligt för en flicka att ha en slidkniv hängande vid bältet varvid Tekla förlängde länken till knivslidan så att den kunde gömmas i klänningens ficka. Aleksandra Gripenberg berättar att hon mest lekte med sina bröder och att hon läste de böcker hon kunde låna av dem; till största delen havs-, indian- och krigsberättelser samt reseskildringar.⁴³

Leonore Davidoff antar att systrar ofta tar större del i sina bröders liv, visar en större lojalitet och engagerar sig mer emotionellt i bröderna än tvärtom.⁴⁴ Men antagandet utesluter inte undantag. Helena och Edvard Westermarcks livslånga korrespondens visar på ett tydligt intresse för den andras liv och arbete från båda sidorna. De upprätthöll också en mycket tätare och närmare kontakt med varandra än Aleksandra Gripenberg och Maikki Friberg hade med någon av sina respektive bröder. Det samma gäller också för Tekla

⁴⁰ Brev från Helena Westermarck, 18.2.1925 och 19.2.1925, Edvard Westermarcks samling (ÅAB).

⁴¹ Philippe Ariès & George Duby, *Histoire de la vie privée IV. De la Révolution à la Grande Guerre*, s. 151–154.

⁴² Davidoff, *Worlds Between*, s. 210.

⁴³ Kiiski, *Tekla Hultin*, s. 29; Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 25.

⁴⁴ Davidoff, *Worlds Between*, s. 210.

Hultin som tillsammans med systemen Aldyth och brodern Elis bildade en sammansvetsad trio.

Att avgöra syskonrelationens verkliga emotionella betydelse för vart och ett av syskonen är emellertid svårt, inte minst i och med att koderna för det förväntade beteendet i familjefrågor skiljer sig för kvinnor och män. Hur skall man exempelvis tolka det faktum att Helena i sina memoarer tämligen ofta hänvisar till sin bror Edvard medan systemen knappt omnämns alls i Edwards memoarer – tyder detta på att Edvard engagerade sig mindre i Helenas verksamhet?⁴⁵ Helena rörde sig som sagt mellan det konstnärliga, det litterära och det politiska fältet och hennes position var inte lika etablerad som den välkände broderns med sin officiella och tunga position inom den institutionaliserade akademiska världen. Genom att i memoarerna framhäva sina band till den framgångsrike vetenskapsmannen Edvard Westermarck, kunde hon kanske göra anspråk på en liten andel av hans symboliska kapital (prestige). Denna andel bestod inte enbart av det band som släktskapet och de delade barndomsminnena innebar. Helena förstärkte dessutom intrycket genom att exempelvis framhäva att hon arbetat sida vid sida med Edvard i British Library då hon samlade in material för en artikel om George Eliot.⁴⁶

I Edwards memoarer lyser Helena däremot med sin frånvaro: systemen omnämns oftast mer eller mindre i förbigående, i samband med modern eller andra familjemedlemmar, och hennes offentliga verksamhet berörs inte. Detta berodde dock inte på att Edvard inte skulle ha stött eller känt stolthet över Helenas arbete utan var ett utslag av tidens könsroller som dikterade att en bror inte borde utsätta sin syster för offentligheten.⁴⁷

Marian Wilson Kimber har i en intressant artikel om Felix och Fanny Mendelssohn påvisat att Felix Mendelssohn, i motsats till vad som ofta anförts, inte strävade efter att begränsa sin systers önskan att komponera och publicera musik. Han ansåg i själva verket, i enlighet med 1800-talets borgerliga könsroller, att Fanny borde prioritera sin roll som hustru och mor, men upplevde samtidigt att det inte var hans uppgift som bror att avråda eller uppmuntra henne att publicera sina kompositioner samt att han, ifall hon på eget bevåg valde att publicera, ändå skulle stöda henne i hennes beslut. Till skillnad från vad som ofta hävdats, förhöll sig alltså Felix Mendelssohn inte negativt till sin systers offentliga karriär som kompositör. Systemen fick däremot själv

⁴⁵ Edvard Westermarck, *Minnen ur mitt liv* (Helsingfors 1927).

⁴⁶ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 225

⁴⁷ Ett tack till *HTF:s* granskare som uppmärksammade detta.

ansvara för beslutet att bryta med den förväntade kvinnorollen och träda ut i offentligheten. Hennes beslut stöddes då det väl var fattat, även om det inte uppmuntrades.⁴⁸ I Helena och Edvard Westermarcks fall agerade Edvard på motsvarande sätt – hans stöd till systemen hänförde sig till det privata och syns bl.a. i deras korrespondens men i det offentliga framhävde han inte systemens förtjänster eller kommenterade hennes verksamhet.

Könsstrukturen bidrog alltså till att bröder inte framhävde sina systrars förtjänster allt för starkt i det offentliga. Däremot kunde deras stöd vara både starkt och engagerat i det privata. Maikki Fribergs bror Karl Axel Friberg som vistades i USA där han hade möjlighet att följa med den finländska diplomatiska representationen skrev i oktober 1919 ett långt och upprört brev till sin syster där han skarpt kritiserade den finländska ambassadören A. H. Saastamoinen vars hustru enligt honom inte klarade av att föra sig med tillräckligt representativ finess och världsvanhet. I raderna anar man en tydlig stolthet över systemens framgångar då Karl Axel Friberg skriver: ”Anni Furu[h]j[elm], Maikki Friberg m.fl. i allmänhet, hela [den] bildade kvinnan i Finland representeras således av en Äkta skurpiga, här och just här!”⁴⁹ Underförstått skulle systemen med sin doktorsgrad och sin bildning ha lämpat sig bättre för att representera både Finland och de finländska kvinnorna.

Gift eller ogift

Äktenskap är en familjeangelägenhet som i högsta grad även rör syskonen. Det var inte ovanligt att syskon gifte sig med varandras vänner, eller att bröder utövade affärer tillsammans med sina systrars män.⁵⁰ Så var fallet i familjen Westermarck där Edwards närmaste vän Hugo Pipping gifte sig med Anna Westermarck. Familjehistorisk forskning har också visat att det var tämligen vanligt att syskonpar gifte sig med ett annat syskonpar eller att en änka eller änking gifte sig med ett syskon till den avlidna gemålen.⁵¹

Men även att vara ogift kunde vara en syskonfråga. I de fyra syskonkullarna Westermarck, Friberg, Gripenberg och Hultin bevarade de ogifta syskonen

⁴⁸ Marian Wilson Kimber, 'The "Suppression" of Fanny Mendelssohn. Rethinking Feminist Biography', *19th Century Music* Vol. 26:2 (2002), s. 116.

⁴⁹ Brev från Karl Axel Friberg till Maikki Friberg, New York 2.10.1919, Maikki Fribergs arkiv, (RA). Understrykningarna i originalet.

⁵⁰ Davidoff, *Worlds Between*, s. 214.

⁵¹ Davidoff, *Worlds Between*, s. 214. Tre av Maikki Fribergs mostrar gifte sig också i tur och ordning med samme man.

en tätare kontakt med barndomsfamiljen och släkten än de gifta syskonen som genom äktenskapet blev del av en ny familjekontext. Ogifta syskon hade ofta också en närmare kontakt med varandra sinsemellan än med sina gifta syskon.⁵² Av de gifta syskonen upprätthöll de gifta systrarna en närmare kontakt till sina syskon än de gifta bröderna.

Alla de fyra kvinnorna i denna undersökning, d.v.s. Helena Westermarck, Aleksandra Gripenberg, Tekla Hultin och Maikki Friberg, förblev ogifta livet igenom. De upprätthöll också en nära kontakt till sina familjer, framför allt just till syskonen.⁵³ Syskonrelationerna var i de flesta fall de längsta och mest bestående kontakterna till den egna familjen och släkten – de fortsatte långt efter att föräldrarna gått ur tiden och representerade en horisontell släktkontakt. Till skillnad från kontakterna med familjemedlemmar ur andra generationer var syskonrelationerna i vuxen ålder förhållandevis jämbördiga och fria från de åldersrelaterade hierarkier som fanns i andra familjerelationer.

Det var inte ovanligt att ogifta syskon delade hushåll med varandra under 1800-talet. Tekla och Aldyth Hultin delade hushåll livet igenom, ibland också med Elis. De båda systrarna var högt utbildade, självständiga och självförsörjande yrkeskvinnor med många gemensamma intressen, och hushållet förefaller harmoniskt och fungerande då de båda systrarna delade de anspråkslösa hushållsuppgifterna jämt mellan sig. Däremot ledde de olika förväntningarna på kvinnliga och manliga roller i hushållet till större konfliktmöjligheter för en självständigt arbetande yrkeskvinna som delade bostad med en bror. Helena och Edvard Westermarck delade bostad under en tid efter föräldrarnas bortgång. Detta bostadsarrangemang ledde dock i längden till konflikter och tillfällig osämja p.g.a. svårigheter med att på ett tillfredställande sätt lösa fördelningen av bostadens utrymmen och ansvaret för det gemensamma hushållet mellan de båda arbetande och upptagna syskonen. Helena hade svårt att finna sig i att största delen av hushållsansvaret automatiskt föll på henne, och syskonen slöt sig efter en tid till att det var bättre att bo på skilda håll för att garantera att bägge fick den arbetsro de behövde.⁵⁴ En grundläggande förutsättning för denna lösning var naturligtvis att Helena hade ekonomiska möjligheter att hålla eget hushåll. En sådan lösning var emellertid inte möjlig för alla ensamstående kvinnor som p.g.a. avsaknad av

⁵² Detta noterar även Ollila, *Jalo velvollisuus*, s. 106.

⁵³ En annan viktig familjekontakt för alla de fyra kvinnorna var modern så länge denna var i livet.

⁵⁴ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 395–396.

egna utkomstmöjligheter kunde vara hänvisade till broderns inkomster för sin försörjning.

Död

Trots läkarvetenskapens framsteg och förbättrade sjukvårdsmöjligheter var döden ännu synnerligen närvarande i vardagen under slutet av 1800-talet. Döden skedde ännu i huvudsak i hemmet, bland familjekretsen, och den drabbade även unga människor. De flesta människor, även barn och ungdomar, hade erfarenheter av någon närståendes död. Den borgerliga kulturen hade utvecklat en kultur där minnet av den döda förvaltades och upprätthölls av de efterlevande med hjälp av fastställda ritualer, rekvisita och minnesföremål.⁵⁵

Att äldre syskon tog sig an sina yngre syskons uppfostran och vård efter föräldrarnas bortgång var inte ovanligt. Särskilt äldre ogifta systrar kunde förväntas överta detta ansvar.⁵⁶ Aleksandra Gripenberg var i konfirmationsåldern då hennes far, senatoren Sebastian Gripenberg, insjuknade och avled. Även om fadern inte lämnade sin familj helt medlös så krävde sönerns utbildning de största resurserna och livsförhållandena blev knappare. Av den anledningen fick Aleksandra Gripenberg, som det enda av syskonen, avstå från skolutbildning. I stället fungerade de båda äldre systrarna Maria och Elisabeth som hennes lärarinnor och hon erhöll all sin bildning i hemmet. De båda systrarna gjorde uppenbarligen ett gott arbete som lärarinnor, men Aleksandra Gripenberg upplevde ändå avsaknaden av formell, planlig skolgång som en brist i vuxen ålder. Ännu mer dramatiska följder fick faderns död i familjen Friberg där familjen splittrades, barnen placerades hos olika släktingar och skickades iväg för att förtjäna sitt eget uppehälle sedan fadern dött. Maikki Friberg kom på så vis redan som 15-åring att börja arbeta som lärarinna.⁵⁷

En förälders död påverkade det vardagliga livet och dess förutsättningar för syskonskaran. Men även ett syskons förtidiga död var ofta en svår händelse som påverkade de andra syskonen. Intryck av spädbarnsdöd bland sysko-

⁵⁵ Ariès & Duby, *Histoire de la vie privée IV*, s. 234–239.

⁵⁶ Så skedde exempelvis i en annan samtida familj då Mathilda Wrede (f. 1864, sedermera välkänd för sitt filantropiska arbete bland fångar) som spädbarn förlorade sin mor och den då sjuåriga dottern Helena tog sig an uppfostran av Matilda och de övriga syskonen. Se Ester Ståhlberg, *Mathilda Wrede* (Porvoo 1944), s. 10–11.

⁵⁷ Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 37; Hjelt, *Lannistumaton*, s. 30–34.

nen finns inte bevarade bland det material som jag har använt, vilket delvis beror på att källmaterialet som uppstått under den egentliga barndomen är knapphändig. I de senare barndomshågkomsterna från vuxen ålder har dessa minnen fått vika undan för andra positivare barndomsminnen.⁵⁸ Däremot är upplevelsen av att ett syskon avled i tonåren eller som ung vuxen inte ovanlig.

Alla de fyra kvinnorna i mitt material fick som unga vuxna uppleva ett dödsfall inom syskonkretsen. Helena Westermarcks bror Rudolf avled 1885, knappt trettio år gammal. Maikki Fribergs två systrar Hilda och Berta dog i smittkoppor 1882 och Tekla Hultins bror Oskar dog 1894 i en ålder av tjugo år. Aleksandra Gripenbergs bror Aleksander avled som fjortonåring – året före systemens födelse – så hon hade inga egna minnen av detta, men den äldsta halvsystemen Emilie som delvis ansvarat för hennes uppfostran dog 1871, två år efter faderns död.⁵⁹

Helena Westermarck återvänder utförligt till känslorna i samband med brodern Rudolfs död i sina memoarer. Hon beskriver den dystra stämningen i hemmet då man under vintern såg broderns tillstånd stadigt försämrats och sedan fick höra beskedet av läkarna att det inte fanns något hopp om att han skulle återfå hälsan. För att understryka den saknad efter brodern som hon ännu kände mer än femtio år senare, infogade hon i sina memoarer hela den nekrolog som publicerades över brodern i *Helsingfors Dagblad* den 12 januari 1885, för att som hon skriver: ”Våra döda behöva oss, det är genom oss de leva kvar.”⁶⁰

Apropå broderns slutliga bortgång skriver Helena Westermarck: ”Ett ungt hjärtas första möte med döden, då den bortför någon av oss mycket älskad varelse, kan få en avgörande betydelse för hela vårt följande liv”, och hon uppger att hon efter broderns död brottades med existentiella frågor. Helena förmådde inte tro på någon återförening efter döden och hon skriver att många av de frågor hon ställde sig förblev obesvarade. Broderns död blev en kontakt med livets mörkare sidor och aktualiserade svåra frågor.⁶¹

Även hos Aleksandra Gripenberg gav dödsfallen i familjen upphov till tankar om livet och existensen som enligt väninnan Hilda Käkikoskis tolkning

⁵⁸ Helena Westermarcks memoarer innehåller dock ett tidigt barndomsminne av en liten lekkamrats plötsliga död. Se Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 30–31.

⁵⁹ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 178; Kiiski, *Tekla Hultin*, s. 27; Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 23; Hjelt, *Lannistumaton*, s. 59–63.

⁶⁰ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 178–180.

⁶¹ Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 178–180.

gav upphov till en djupare religiositet.⁶² Samma upplevelse delades av Maikki Friberg vars syster Hilda insjuknade i smittkopporna sedan hon smittats av en elev i skolan där hon vikarierat för Maikki. Förutom Hilda insjuknade också systemen Berta och båda två avled inom kort. Maikki, som p.g.a. smittorisken tillbringade tiden efter systrarnas död i karantän, förefaller också att ha upplevt en svår kris. Från denna tid härstammar den enda självbegrundande anteckning som bevarats efter henne. Ester Hjelt, författare till Maikki Fribergs första biografi, ansåg att denna kris gav upphov till en fördjupad religiositet som varade livet igenom. Maikki Friberg övervägde efter systrarnas död att utbilda sig till religionslärare och påbörjade studier i kyrkohistoria och dogmatik, men planerna förverkligades sedermera inte även om hon avlade examen i etik och dogmatik vid universitetet.⁶³

Alla de fyra kvinnorna hade alltså liknande upplevelser av ett syskons död. Även om följderna blev individuella påminde upplevelserna i varje fall om att döden kunde avsluta också en ung människas liv och aktualiserade existentiella frågor för den unga människan. De ledde i förlängningen till en religiös väckelse eller fördjupad självrannsakan och psykisk mognad.

Syskonens position i de samhällsaktiva kvinnornas nätverk

Helena Westermarck, Maikki Friberg, Aleksandra Gripenberg och Tekla Hultin har alla lyfts fram som pionjärer och vägbrytare inom den finländska kvinnorörelsen i slutet av 1800-talet. Detta gjordes redan av deras närmaste efterträdare och anhängare inom kvinnorörelsen som hade behov av galjonsfigurer, och har sedermera ofta upprepats av skribenter och forskare som också letat efter kvinnliga förebilder och banbrytare. Tankar på att skriva kvinnornas biografier och bevara minnen och hågkomster av deras arbete fanns redan under deras livstid och deras efterlämnade arkiv bevarades medvetet efter deras bortgång.⁶⁴ På det sättet har de ofta fått framstå som tämligen ensamma och oförstådda i sina strävanden vilket understryks av de ord

⁶² Westermarck, *Mina levnadsminnen*, s. 178; Hilda Käkikoski, 'Aleksandra Gripenbergin kehitys naisasian esitaisteilijaksi', *Uranuurtajanaisia. Suomen naisyhdistyksen 40:vuotisjuhlaulkaisu 1884–1924* (Helsinki 1924), s. 19.

⁶³ Anteckning. Maikki Fribergs arkiv (RA); Hjelt, *Lannistumaton*, s. 59–63.

⁶⁴ Detta gäller alldeles särskilt Maikki Friberg och Aleksandra Gripenberg samt i någon mån Tekla Hultin, vars efterlämnade arkiv till en början förvarades av kvinnoförbundet Unionen respektive Finsk kvinnoförening för att sedermera deponeras på Riksarkivet. Vardera föreningen vinnlade sig också om att samla in minnen och hågkomster av Fribergs och Gripenbergs

som använts för att beskriva deras verksamhet: *lannistumaton* (den som aldrig ger upp), *taistelija* (den som kämpar) och *uranuurtaja* (banbrytaren).⁶⁵

Det är intressant att notera att de fyra kvinnorna själva var synnerligen väl medvetna om sina nätverks betydelse och att de själva gärna lyfte fram dem i olika sammanhang. Helena Westermarcks memoarer och Tekla Hultins publicerade dagböcker innehåller otaliga referenser till de kontakter och bekantskaper de skapat genom åren och man får ett intryck av att de båda var tämligen medvetna om vilka namn de framhävde. Maikki Friberg gick ännu längre genom att publicera två böcker med minnesteckningar kring en rad av de bekantskaper och kontakter hon gjort under sitt liv.⁶⁶

Förutom alla de andra likasinnade vännerna och kontakterna kvinnorna hade inom kvinnorörelsen så delade alla fyra också sitt engagemang med ett eller flera syskon (främst systrar). Helena Westermarck flankerades inom Unionen av sin syster Anna Pipping⁶⁷, Maikki Fribergs tankar understöddes av systemen Anna som också bidrog med både råd och dåd i redigeringen och försäljningen av *Naisten Ääni*,⁶⁸ och Tekla Hultins politiska åsikter och arbete delades av systemen Aldyth liksom av brodern Elis. Tydligast av alla blir detta syskonstöd för Aleksandra Gripenbergs del där systrarna Maria och Elisabeth vardera tas upp bland Finsk kvinnoförenings ”banbrytarkvinnor” i föreningens fyrtioårsfestskrift.⁶⁹ Detta delade intresse mellan syskonen skapade en känsla av att arbeta för ett gemensamt mål och fungerade som ett viktigt stöd och en motivation att inte låta sig nedslås. De fyra banbrytarna var alltså inte fullt så ensamma som de har fått framstå.

närstående och medarbetare (liksom ett koncept med Fribergs egna minnen, nedtecknade året före hennes död) och såg till att biografier författades (Hjelt, *Lannistumaton*; Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*). Helena Westermarck och Tekla Hultin har däremot själva lämnat efter sig minnesanteckningar: Westermarck, manuskript till memoarerna [*Minnen av mitt liv*, postumt utgivna 1941]; Tekla Hultin, *Päiväkirjani kertoo* I–II (Helsinki 1935, 1938) och arkivmaterial.

⁶⁵ Orden är plockade ur titlarna på biografierna över Maikki Friberg respektive Aleksandra Gripenberg. Hjelt, *Lannistumaton*; Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*. Hilda Käkikoski använde för sin del benämningen ”banbrytare” i Finsk kvinnoförenings historik, *Uranuurtajanaisia*.

⁶⁶ Westermarck, *Mina levnadsminnen*; Hultin, *Päiväkirjani kertoo* I–II; Maikki Friberg, *Tieni varrella tapaamia* I–II (Helsinki, 1920, 1922).

⁶⁷ Men Edvard Westermarck skrev också ströbidrag om kvinnorelaterade ämnen till tidskriften *Framtid* som Helena redigerade.

⁶⁸ Se exempelvis brev från Anna Friberg 24.2.1911 och 19.5.1911 till Maikki Friberg, Maikki Fribergs arkiv (RA).

⁶⁹ *Uranuurtajanaisia*.

Avslutning

De fyra kvinnor som varit föremål för denna undersökning har ofta utmålats som ensamma banbrytarkvinnor inom den finländska kvinnoaksrörelsen. Bilden av deras ensamma strävanden måste emellertid ifrågasättas. Jag har här försökt visa att den nutida fokuseringen på en snävt definierad kärnfamilj – man, hustru och minderåriga barn – medfört att andra betydelsefulla relationer och familjeformer hamnat i skymundan. De fyra kvinnorna som står i fokus här, Helena Westermarck, Tekla Hultin, Maikki Friberg och Aleksandra Gripenberg, var förvisso ensamstående – men inte ensamma. Även om inte alla syskon var lika viktiga för varandra så fungerade syskon som betydelsefulla aktörer inom alla de fyra kvinnornas nätverk, och de hade en eller några syskonrelationer som blev särskilt viktiga genom hela livet. Syskonen förmedlade värdefulla kontakter och agerade som vardagsstöd. De påverkade, influerade, stödde och konkurrerade på många olika områden inom den privata och den offentliga sfären, både under barndomen och genom vuxenlivet.

Potentiella alliansbröder i norr? Finland och Estland i polska säkerhetsbedömningar 1918–1939

PIOTR WAWRZENIUK

I februari 1937 rapporterade den polske militärattachén i Helsingfors överstelöjtnant Łoś att fyrtiosju polska ordnar delats ut till finländska officerare och civila under budgetåret 1936–1937. Under samma tid dekorerades fem polska officerare med finländska utmärkelser.¹ Skillnaden kan ses som kännetecknande för Finland som orienterade sig mot Skandinavien, och Polen som sökte upprätthålla goda relationer i en omvärld som tedde sig allt mer hotfull. Denna obalans och den samtidiga hjärtlighet som polackerna möttes med av företrädare för den estniska armén får symbolisera slutfasen i den process som de finländsk-polska och estnisk-polska militärrelationerna genomgick under mellankrigstiden.²

I den här uppsatsen³ studerar jag Polens utvärderingar av den finländska och estniska krigsmakten under perioden 1918–1939. Bland Rysslands arvtagarstater i Östersjöområdet var Polen och Finland de två enskilt största aktörerna på det diplomatiska och militära planet, medan Estland utgjorde

¹ Archiwum Akt Nowych, Warszawa (AAN), Sztab Główny 616/278, 'Sprawozdanie z prac w roku budżetowym 1936/37', 28.2.1937, militärattachén i Helsingfors överstelöjtnant Władysław Łoś till chefen för II avdelningen, s. 358.

² Piotr Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918–1939* (Gdańsk 1992); flera polska militärattachéer beskrev relationerna som mycket goda och hjärtliga.

³ Uppsatsen är skriven inom ramen för projektet "Fredens hav i hotets skugga", finansierat av Östersjöstiftelsen vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Författaren vill passa på att tacka fil.dr Johan Eellend och fil.dr Fredrik Eriksson för hjälpsamma kommentarer.

en strategiskt viktig punkt. Slutet av det första världskriget såg en radikal omdaning av det statspolitiska landskapet i Europa. Romanov- och Habsburgimperiernas sammanbrott och Tysklands kris möjliggjorde uppkomsten av flera nya stater, bl.a. Finland och Polen, Estland, Lettland och Litauen.⁴ Polens situation komplicerades av att dess territorium utgjordes av delar av Ryssland, Tyskland och Österrike-Ungern, med politiska slitningar, väpnade konflikter och infrastruktur- och samordningsproblem som följd.⁵

Den mest akuta utmaningen för de nya staterna var att bli *de facto* och *de jure* erkända som suveräna stater. Under perioden 1918–1921 var Polen, Finland och de baltiska länderna engagerade i inbördes- och befrielsekrig om gränsdragning, det politiska systemets utformning eller statens överlevnad. Det gällde även att bli erkänd av andra stater, i synnerhet det första världskrigets segrarmakter.⁶ Estland, Lettland och Litauen var i detta sammanhang mer ifrågasatta än Polen och Finland, vilkas självständighet beskrevs som mer naturlig med hänvisning till historien.⁷

Det var viktigt att skapa tilltro till den egna statlighetens beständighet. Här spelade de väpnade styrkorna en avgörande roll. Deras tillstånd var centralt för perceptionen och tolkningen av en stats förmåga att freda sina gränser och sin självständighet mot yttre fiender, samt för att markera eventuell duglighet för allianser. Eftersom småstater kan vara synnerligen utsatta och känsliga för inflytande och destabilisering utifrån, utvärderades krigsmakten utifrån dess eventuella förmåga att fungera som en stabilitetsgarant även inrikespolitiskt.⁸

I denna uppsats ses krigsmakten, dess avskräckningspotential och processen att övertyga grannarna om ens försvarsförmåga som en del av en övergripande ”statlighetsdiskurs”, där avsikten och förmågan att vidmakthålla

⁴ Marko Lehti, *A Baltic League as a Construct of the New Europe: Envisioning a Baltic Region and Small State Sovereignty in the Aftermath of the First World War* (Frankfurt am Main 1999), s. 28; Heikki Roiko-Jokela, 'In Light and Shadow. Turning-Points in Finnish-Estonian Relations between the Years 1860–1991', Kalervo Hovi (ed.), *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century* (Turku 1998), s. 81–127.

⁵ Zbigniew Landau & Jerzy Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939* (Warszawa 1999), s. 9–57; Max Engman, 'Legionärer och jägare. Skapandet av en nationell officerskår i mellankrigstidens nya stater', Jussi Kuusanmäki & Kauko Rumpunen (toim.), *Snellmanin ja Mannerheimin välissä. Kirjoituksia sodasta, rauhasta ja isänmaan historiasta* (Helsinki 2000), s. 29–55.

⁶ Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940* (Cambridge 1997), s. 4.

⁷ Lehti, *A Baltic League*, s. 25–26.

⁸ Salmon, *Scandinavia*, s. 13.

statligheten kommuniceras. I fokus finns de sociala och kommunikativa praktiker som användes av aktörerna (staterna och deras representanter på flera nivåer) för bedömning av intressen och avsikter och för att skapa normer och arenor för samarbete.⁹

Polens bedömningar av den finländska och estniska krigsmakten under perioden 1918–1939 var en del av den polska säkerhetspolitiska perceptionen. Denna ständigt pågående utvärdering rörde även inrikespolitiken. En viktig aspekt var mätbarheten i förhållande till militär förmåga: jämförbarhet och mätbarhet av teknisk utrustning och dess operationella användning samt bedömning av militär utbildning och av befälsordning. Militära manövrar var centrala för förmedlingen av avsikter och kunskaper.

Den säkerhetspolitiska perceptionen var starkt färgad av de polska granskarnas föreställnings- och idévärld, något som mer precist kallas *belief system*. Det kan ses som en övergripande förförståelse av omvärlden: "all the beliefs, sets, experiences, or hypotheses, conscious and unconscious, that a person at a given time accepts as true of the world he lives in."¹⁰ I säkerhetspolitiska bedömningar spelar den föreställda hotbilden, och i synnerhet kontrasteringen av fienden mot självbilden, en avgörande roll, snarare än den underrättelseinformation som strömmar in.¹¹ Begreppet *belief system* används vanligtvis för att undersöka hur föreställningar påverkar definitionen av den föreliggande situationen, dess förklaringar och förutsägelseerna om utgången av det granskade, samt bedömningens påverkan på beslutsfattandet.¹²

De polska bedömningarna kan ses som skapandet av en *security regime*, ett löst säkerhetsarrangemang med oskrivna principer, regler och normer som skapar förtroende mellan stater. En förutsättning för att en *security regime* skall uppstå är att parterna nöjer sig med *status quo*.¹³ Denna process kan konceptuellt kompletteras med att stater ofta ordnar stater med närliggande

⁹ Thomas Rissen-Kappen, *Cooperation among Democracies: The European Influence on U.S. Foreign Policy* (Princeton, New Jersey 1995), s. 6–7.

¹⁰ Milton Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems* (New York 1960), s. 33, citerad i Gunnar Åselius, *The "Russian Menace" to Sweden: The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* (Stockholm 1994), s. 27.

¹¹ Åselius, *The Belief System*, s. 28–33.

¹² Deborah Welch Larson, 'The Role of Belief Systems and Schemas in Foreign Policy Decision-Making', *Political Psychology* 15 (1994:1).

¹³ Robert Jervis, 'Security Regimes', *International Organization*, Vol. 36, Nr. 2, *International Regimes* (Spring 1982), s. 357 och 373.

normsystem i så kallade *ingroups*. Tilltro och fred upprätthålls genom att andra staters normer och värderingar jämförs med de egna: ju större gemensam sociokulturell grund, desto större sannolikhet för samarbete och fred. Omvänt placeras stater som ses som opålitliga eller direkt farliga p.g.a. sina avvikande norm- och värdesystem i *outgroups*.¹⁴

Syftet med den här uppsatsen är att studera ovanstående processer. Kommunikation av militär förmåga och avsikter och den polska föreställnings- och idévärldens eventuella påverkan på tolkningen av det iakttagna är i fokus. Begreppen *security regime* och *ingroup/outgroup* används för att konceptualisera sammanhanget där Finland och Estland synas, bedöms och tilldelas en plats i den polska säkerhetskonstruktionen. *Belief system* används för att skapa en bild av hur den polska inrikesituationen och de polska granskarnas bakgrund påverkade deras bedömningar av Finlands och Estlands väpnade styrkor. Uppsatsen styrs av två frågor:

I. Hur tolkades Finlands och Estlands inrikespolitiska situation med hänseende till den militära förmågan av de polska officerarna?

Den andra frågan berör de renodlade militära aspekterna, och fokuserar på bedömningen av organisation, soldaternas duglighet och utbildning, samt utvärderingen av materiel och dess användning:

II. Hur utvärderades militärmanövrar och andra tillfällen där försvarsförmågan visualiserades?

I studien används militärattaché- och diplomatrapporter från Helsingfors och Tallinn samt annat material om Finland och Estland sammanställt för eller av den polska generalstaben. Dokumenten förvaras i Centrala militärarkivet (Centralne Archiwum Wojskowe) och Arkivet för nya akter (Archiwum Akt Nowych) i Warszawa. Bland de militärattachéer i Helsingfors vars rapporter och sammanställningar används finns major Libicki (1924–1927), kapten Chodacki (1927–1931); överstelöjtnant Jaroszewicz (1931–1933), major Gano 1933–1935 och överstelöjtnant Łoś (1935–1939). För Estlands vidkommande används sammanställningar skrivna av den polska generalstaben och rapporter skrivna av militärattachéerna överstelöjtnant Kara (1927–

¹⁴ Nehemia Geva & Christopher D. Hanson, 'Cultural Similarity, Foreign Policy Actions, and Regime Perception: An Experimental Study of International Cues and Democratic Peace', *Political Psychology* 20 (1999:4), s. 806–807.

1931) och överstelöjtnant Liebich (1931–1936). Materialet kompletteras med skildringar av de bägge krigsmakterna och Skyddskåren samt Kaitseliit i den polska officerstidskriften *Bellona*. Finlands och Estlands inrikespolitik och försvarsmakter presenteras separat. Målet är inte att utföra en komparation, men framställningen inbjuder till ett par betraktelser utifrån likheter och skillnader i synen på länderna.

Att bevara status quo: Polens, Finlands och Estlands säkerhetspolitiska läge under mellankrigstiden

Under de första åren efter det första världskriget var kampen för fastställande och godkännande av Polens gränser de polska beslutsfattarnas övergripande mål. Efter den slutliga etableringen av gränserna 1923, då östra Galizien tillerkändes landet av Ambassadrådet, koncentrerades den tidigare expansiva utrikespolitiken på ett bevarande av *status quo* genom allianser. Stormakten Frankrike var en huvudallierad, men även Rumänien och de baltiska länderna med Finland kontaktades i alliansfrågan. Kalervo Hovi menar att Polen såg Finland som den huvudsakliga kandidaten att alliera sig med i Norden. Gemensamma insatser mot Bolsjevikryssland skulle utsträcka och därmed försvaga den bolsjevikiska fronten från Ishavet till Svarta havet.¹⁵ Tysklands och Sovjetunionens närmande i och med fördraget i Rapallo 1922, och avtalet i Locarno 1925 mellan bl.a. Tyskland och Frankrike väckte tyska förhoppningar om en revision av Polens gränser. Tyskland erkände den tysk-franska gränsen, vilket minskade det franska intresset för en militärallians med Polen och försämrade det polska säkerhetspolitiska läget.¹⁶

Vänskapsavtalet mellan Tyskland och Sovjetunionen 1926 gjorde att den polska utrikespolitiken sökte skapa jämvikt i relationerna med de bägge stora grannarna. Denna politik fungerade när Tyskland och Sovjetunionen var försvagade och isolerade, men blev problematisk under det försämrade internationella läget på 1930-talet. De polska utrikespolitiska målen gick stick i stäv med Tysklands och Sovjetunionens vilja att revidera Versailles. Att upprusta

¹⁵ Kalervo Hovi, *Interessensphären im Baltikum. Finnland im Rahmen der Ostpolitik Polens 1919–1922* (Helsinki 1984), s. 166. Kalervo Hovi analyserar även den franska östpolitiken och dess konsekvenser för Finland och de baltiska staterna i slutfasen av det första världskriget och under de omedelbara efterkrigsåren i *Cordon sanitaire or barrière de l'est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1917–1919* (Turku 1975).

¹⁶ Lech Wyszczelski, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko polskie w latach 1921–1926* (Warszawa 2007), s. 9.

och skapa så starka allianser som möjligt var därför de primära polska målen åren omedelbart före det andra världskrigets utbrott.¹⁷

Den finländska utrikespolitiken under mellankrigstiden präglades av farhågor för att Finland ensamt inte skulle klara av en sovjetisk aggression. En stor del av perioden, ända fram till 1935 då Finlands förklarades föra en neutralitetspolitik med närmande till Skandinavien, ägnades åt att försöka skapa allianser. Neutralitetspolitiken var delvis en reaktion på de baltiska staternas och Polens övergång från demokrati till auktoritära styrelseformer.¹⁸

Tyskland sågs till en början som en stark partner även efter det förlorade kriget. Samtidigt ansåg vissa inflytelserika personer, som t.ex. den kommande utrikesministern Rudolf Holsti och general Mannerheim, att ett närmande till Ententen var önskvärt. Även tyskvänliga röster hävdade att en orientering mot andra skandinaviska stater kunde väga upp det starka tyska inflytandet. Under de första efterkrigsåren diskuterades allianser med de baltiska staterna och Polen. Finland var inte helt främmande för en allians med Polen, men endast om Lettland och Estland ingick. Denna ”randstatsorientering” präglade perioden 1921–1922 och kulminerade i Baltiska förbundet, en försvarsallians med Finland, Polen, Estland och Lettland som undertecknades i Warszawa 17 mars 1922. Avtalet ratificerades inte av den finländska riksdagen, vilket i praktiken blev slutet för alliansplanerna med Polen. Om Polen eller de baltiska staterna blev föremål för sovjetisk eller tysk aggression, kunde det vara klokt av Finland att stå utanför en allians.¹⁹

Finlands säkerhetsläge ansågs ha förbättrats något i och med ickeaggressionspakten mellan Finland och Sovjetunionen i januari 1932. Få inom det finländska politiska etablissemanget såg avtalet som en långtidslösning. Efter att det blivit allt mer uppenbart att NF inte mäktade inta en medlande och modererande roll, blev den skandinaviska orienteringen, i synnerhet mot Sverige, aktuell i Finland. Allt nordiskt försvarssamarbete som kunde ses som konkreta steg i riktning mot en allians stannade dock på papperet.²⁰ Däre-

¹⁷ Lech Wyszczelski, *W obliczu wojny. Wojsko polskie 1935–1939* (Warszawa 2008), s. 137–142; Marek K. Kaminski & Michał J. Zacharias, *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939* (Warszawa 1998), s. 276–280.

¹⁸ André Sahlström, *Under blåsvarta färger. Den estniska konstitutionella krisens verkningar i de finsk-estniska relationerna åren 1934–1938* (Helsingfors 2000).

¹⁹ Salmon, *Nordic Countries*, s. 192–193; Andrzej Skrzypek, *Zwiazek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925* (Warszawa 1972), s. 153–154, 166.

²⁰ Salmon, *Scandinavia*, s. 192–203.

mot bestod det militära samarbetet med Estland de politiska prövningar som relationerna mellan de bägge länderna utsattes för under 1930-talet. André Sahlström har dock konstaterat att det språkliga och kulturella släktskapet i praktiken spelade en undanskymd roll i relationerna.²¹ Seppo Zetterbergs forskning har visat att den finländska politiken gentemot Estland 1917–1919 styrdes av politisk realism, där Finlands försvarsintressen mot Bolsjevikryssland placerades i första rummet.²² Kalervo Hovi menar att Finland och Polen diskuterade en indelning av de baltiska länderna i intressesfärer, där Estland tillföll Finland medan Litauen och Lettland tillföll Polen på historisk-territoriella grunder. Således kan relationerna karaktäriseras som präglade av kall realism från den finländska sidan. Denna utrikespolitiska tendens förefaller ha fortsatt under återstoden av mellankrigstiden.

För Estlands del var bevarandet av *status quo* idealet. Polen sågs som en pålitlig och starkt antikommunistisk stat. P.g.a. det geografiska avståndet ansågs Polen ha en militär betydelse för Estland bara i en större europeisk konflikt. Ett stort problem i estniska ögon var den polsk-litauiska konflikten om Vilniusområdet, vilken motverkade en effektiv allians mellan Polen, Finland och de baltiska staterna. Efter att Finland politiskt sett vänt sig bort från Estland under 1930-talet, slöt Estland och Lettland ett försvarsförbund som dock inte innebar något konkret militärt samarbete.²³

Den tyska och den röda faran: polska bedömningar av finländsk inrikespolitik

De polska militärattachéerna var instruerade att vid sidan av renodlat militär information samla in material rörande den politiska och ekonomiska utvecklingen som kunde ha inverkan på den militära förmågan. Uppgifterna förmedlades till generalstabens II avdelning, som ansvarade för underrättelse- och informationsverksamheten.²⁴

²¹ Sahlström, *Under blåsvarta färger*.

²² Seppo Zetterberg, *Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet 1917 reunavaltiopolitiikan alkuun* (Helsinki 1977).

²³ Enn Tärvel & Tõnu Tannberg (toim.), *Sõja ja Rahu vahel: Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani* (Tallinn 2004), s. 44–49, 89.

²⁴ Centralne Archiwum Wojskowe i Warszawa (CAW), I.303.4.7841, *Zasady systemu ewidencyjnego. Instrukcja ogólna dla Attaché Wojskowych o prowadzeniu pracy informacyjnej i o konstrukcji raportów*, odaterat dokument utfärdat av polska generalstabens II avdelning, mitten av 1920-talet; Piotr Stawcki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926–12 V 1935* (Warszawa 2004: RYTM), s. 42–43.

År 1928 sammanställdes en av flera karaktäristiker över de politiska partierna i Finland, med en tabell över fördelningen av parlamentsplatser efter valen 1919, 1922, 1924 och 1927, partiernas hållning i försvarsfrågan och deras relationer med militären.²⁵ Försvarsbudgeten och värnpliktslängden synades regelbundet. Generellt anslöt sig de polska attachéerna till den finländska militärens sida i deras strävan efter att bevara värnpliktsidens längd och en stark försvarsbudget. Den socialdemokratiska ministären Tanners tid vid makten 1927 uppfattades som särskilt oroande.²⁶

Det allmänna inrikespolitiska läget följdes noggrant med. Sovjetunionens inflytande i Finland och de finländska kommunisternas aktivitet i landet utgjorde en följetong i rapporterna under 1920-talet. År 1922 rapporterades det att den ryska sidans anklagelser om stöd till upprorsmännen i Karelen förkastades av den finländska regeringen. ”Högergrupperingar och chauvinistiska kretsar” i Finland sympatiserade dock med upproret. Det karelska upproret antogs få Finland att söka stöd, ”varför inställningen till Polen blivit mer välvillig.”²⁷

Gapet mellan regeringen och befolkningen i den karelska frågan bedömdes vara destabiliserande. Regeringen pressades av ”självständigt tänkande nationellt sinnade kretsar”, bolsjevikerna och den inhemska kommunistiska vänstern. Bolsjevikerna hade intensifierat sin agitation i Finland. Vissa finska kommunister försökte organisera väpnad hjälp till bolsjevikerna i Karelen. I slutet av januari gick röda finska förband in i Karelen. Fem hundra gick sedan över till den finska sidan av gränsen tillsammans med förband från Röda armén, men tvingades ut av Skyddskåren. Överhuvudtaget utvecklades den kommunistiska rörelsen dynamiskt p.g.a. den höga arbetslösheten. Högern och Skyddskåren ”formligen väntar på det tillfälle, som låter dem utrota ’de röda’”. Inrikesminister Ritavuori, som enligt skribenten bar ansvaret för den ”kommunistiska komplotten” och de stränga bestraffningarna av organisationer som hjälpt Karelen, mördades av den karelske aktivisten Tandefelt.²⁸

²⁵ CAW, I.303.4.2893, kaptan Chodacki till II avdelningen, efter 19.4.1928.

²⁶ CAW, I.303.4.7841, *Referat Informacyjny z dnia 1. grudnia 1921 r. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.12.1921); CAW, I.303.4.7184, major Konrad Libicki till II avdelningen, 7.11.1924; CAW, I.303.4.2893, major Konrad Libicki till II avdelningen, 23.2.1927; CAW, I.303.2.7184, major Konrad Libicki till II avdelningen, 10.11.1924.

²⁷ CAW, I.303.4.7841, *Referat Informacyjny z dnia 1 stycznia 1922. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.1.1922).

²⁸ CAW, I.303.4.7841, *Referat Informacyjny z dnia 1 marca 1922. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.3.1922).

Kommunisternas aktiviteter fortsatte att oro åtminstone fram till våren 1928, då kapten Chodacki skrev att det pågick ett arbete med att krossa de hemliga kommunistiska organisationerna i Finland. Generalstaben hävdade att arresteringarna i stort paralyserade den kommunistiska agitationen i armén.²⁹ Även om kommunisterna alltid utgjorde ett problem, fanns det möjligheter att tämja dem. Den finländska generalstaben manifesterade gärna en hård linje mot kommunister gentemot vänligt sinnade stater som Polen. Militärattachén försågs med material om det lyckade antikommunistiska arbetet. Detta steg kunde också tänkas markera ett Finland med självförtroende att ingripa för att åtgärda inrikesituationen utan att ta hänsyn till den stora grannen, något som markerade en styrka och beslutsamhet som säkerligen uppskattades av den polska sidan.

När Mäntsäläupproret 1932 granskades, drog man slutsatsen att Finland stärkts som antikommunistisk kraft, men att det var oklart hur händelserna påverkade Finlands militära förmåga.³⁰ "Lappoupprorets" nederlag berodde enligt attachén inte så mycket på att de högre officerskretsarna saknade sympati med rörelsens paroller, utan på att denna "antiregeringsaktion" i kristider, genomförd utan ett klart program, sågs som "skandalös, oseriös, dåligt förberedd, dåligt organiserad och därför klandervärd och krävande en motaktion". Antisocialistiska känslor delades av arméledningen, "de patriotiskt sinnade kretsarna", och oftast även av officerskåren och de meniga, vars majoritet rekryterades ur den besuttna bondeklassen. Överstelöjtnant Jaroszewicz skrev att armén uppnådde en godtagbar nivå av disciplin och apolitiskhet, i och med att myndigheternas order åttlyddes oaktat officerskårens åsikter om den föreliggande situationen.³¹

Det politiska läget i Finland under 1930-talet andra hälft sågs som mycket stabilt jämfört med 1920-talet och 1930-talets krisartade början. I december 1937 noterades att det rådde ett fullständigt lugn och att "inga överraskningar i stil med Lappoupproret" var i sikte.³²

²⁹ CAW, I.303.4.2893, militärattachén kapten Chodacki till II avdelningen, 19.4.1928.

³⁰ AAN, Sztab Główny 616/160, 25.3.1932, 'Lappoupproret', militärattaché överstelöjtnant Jaroszewicz till chefen för II avdelningen.

³¹ AAN, Sztab Główny 616/160, odaterad rapport, militärattaché överstelöjtnant Jaroszewicz till chefen för II avdelningen.

³² AAN, Sztab Główny 616/278, 'Sprawozdanie kwartalne', 31.12.1937, militärattaché överste Łoś till II avdelningen.

Skyddskåren bedömdes vara viktig för Finlands försvarsberedskap. Samtidigt sågs tyskvänligheten inom organisationen som ett problem. Den bild av Skyddskåren som till slut utkristalliserades under 1930-talets senare del var dock övervägande positiv. I februari 1927 beskrevs firandet av årsdagen av inledningen av ”frihetskriget” den 27 januari. Uppslutningen och defileringen såg mycket påvare ut än under tidigare år. Vänsterpressen och den svenskspråkiga pressen, liksom flera framstående högerpolitiker, påpekade det olämpliga i att fira utbrottet av ett krig som borde betraktas som ett inbördeskrig. Enligt rapporten var det karaktäristiskt att Skyddskåren skuffades undan och hänvisades till arbete med militär träning – nu när ”socialisterna” hade kommit till makten.³³ Våren 1927 beskrevs ”det militära firandet av högtiden den 16 maj”. Förloppet var ”synnerligen intressant”, eftersom ”socialisterna” som var vid makten hade vänt sig mot firandet av ”inbördeskrigets” slut. De var även emot Skyddskåren som organisation, och motsatte sig dess gemensamma uppträdande med militären i samband med olika högtider.³⁴

I februari 1927 skildrades ”Skyddskårens hemliga order”. Den svenska socialistpressen hade publicerat en order som skall ha utfärdats av Skyddskårens kommandant i Viborg, där han krävde att området skulle kunna mobiliseras på endast två timmar eftersom en ny vänsterregering tillsatts och situationen kunde kräva Skyddskårens ingripande. Skyddskårens stab dementerade, men militärattachén ansåg att ordern om att kunna mobilisera snabbt nog var äkta, men att utredningen om dess utfärdande troligtvis skulle bli resultatlös.³⁵ I oktober 1927 skrev kapten Chodacki att det fanns ett brett politiskt stöd för Skyddskåren, och att samlingspartiet, svenska folkpartiet, framstegspartiet och agrarförbundet gjorde gemensam sak mot ”socialisterna” och ”kommunisterna” vid riksdagsomröstningen. Den nya lagen som reglerade Skyddskårens verksamhet säkrade fortsatt subventionering av organisationen, och öppnade för privat finansiering. Statsminister Tanner hade nog räknat med behov av att kompromissa med tanke på att svenska folkpartiet satt i regeringen, men fann sig överkörd av majoriteten, var den polska bedömningen.³⁶

Även om Skyddskåren beskrevs som en stabiliserande faktor genom sitt samarbete med armén och sin antikommunism, oroades de polska rapportö-

³³ I.303.4.2893, major Konrad Libicki till II avdelningen 8.2.1927.

³⁴ I.303.4.2893, löjtnant Laniewski till II avdelningen 25.5.1927.

³⁵ I.303.4.2893, major Konrad Libicki till II avdelningen 8.2.1927.

³⁶ CAW, I.303.4.2893, kapten Chodacki till chefen för II avdelningen 1.10.1927.

rerna av tyskvänliga strömningar inom organisationen – framför allt under de första efterkrigsåren. En tyskvänlig organisation ansågs inte borge för ett fruktsamt samarbete p.g.a. de kroniskt dåliga relationerna mellan Polen och Tyskland. Sommaren 1921 publicerade *Hufvudstadsbladet* en intervju med general von Gehrich, kommandant för Skyddskåren i Helsingfors. Denne ”inbitne germanofil” menade att Finland skulle avvakta och ingå militärallians ”med helt andra länder” än de som ingick i Baltiska förbundet.³⁷ Generalen upprepade den vid denna tid av det officiella Tyskland spridda åsikten om Polen som en *Saisonstaat*, som inte skulle bestå tidens prövningar, något som måste ha oroat en polsk granskare. Utvecklingen hotade den åtråvärda alliansen mellan Finland, Estland och Lettland som just diskuterades.³⁸ Redan 1922 beskrevs dock Skyddskåren som ”en veritabel patriotismskola” av tidskriften *Bellona*. Organisationen kunde i händelse av krig avlasta militären samtidigt som den bidrog med fyrtiotusen soldater. Skyddskåren utgjorde en stabiliserande faktor – i synnerhet som den ideologiskt sett var ”vit” och kunde sättas in vid inre oroligheter (d.v.s. mot kommunister).³⁹

1932 års händelser grumlade inte de allt mer positiva åsikterna om Skyddskåren. Att flera förband anslöt sig till Lapporörelsen gjorde att en utrensning inom organisationen genomfördes. Den polske betraktaren menade att detta snarast stärkte Skyddskårens lojalitet gentemot regeringen och presidenten.⁴⁰

År 1936 berömdes Skyddskårens disciplin och anda av överstelöjtnant Frydrych som representerade dess polska motsvarighet *Związek Strzelecki* (Skytteförbundet) vid manövrarna i Åbo. Överstelöjtnanten undrade om inte Skyddskåren var bättre än den reguljära armén i vissa situationer, då ”god anda, baserad på frivillighet, emanerade från enheterna”. Skyddskåren stöddes av regeringen, ”de kapitalistiska kretsarna” och hade helt klart ”vit” karaktär med besuttna och antisocialistiska medlemmar. Därför var organisationen en positiv och stabiliserande kraft i Finland.⁴¹ Kontrasten mellan rap-

³⁷ CAW, I.303.4.2890, *Referat Informacyjny z dnia 15. Lipca 1921 roku. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (15.7.1921).

³⁸ CAW, I.303.4.2893, *Referat Infomacyjny z dnia 1. Sierpnia 1921 r. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.8.1921).

³⁹ *Bellona*, 1922 T. 8 z. 2, s. 202–206.

⁴⁰ AAN, Sztab Główny 616/160, militärattaché överstelöjtnant Jaroszewicz till chefen för II avdelningen, odatat.

⁴¹ AAN 5824, den polska skytteorganisationens *Związek Strzelecki* överstelöjtnant Marian Frydrych till UD/II avdelningen 31.10.1936.

porteringen från 1921 (von Gehricks utspel) och 1936 visar hur den polska inställningen till Skyddskåren förändrades över tid. Borta var farhågorna om tyskvänlighet. I stället underströks organisationens stabiliserande roll i samhället och dess hjälpfunktion för armén. Man bortsåg närmast från Skyddskårens inblandning i Mäntsäläupproret. Den finländska omorienteringen från Tyskland till nordiskt samarbete förbättrade inte de polska utsikterna för en allians i och med att Finland betonade sin neutralitet, men den förde Finland närmare när frågan kom till normer och värderingar. Situationen under det senare 1930-talet med ökade internationella spänningar kan kontrasteras mot situationen under det tidiga 1920-talet, då de nya staterna sökte positioner i det internationella rummet. På 1930-talet var de nya staterna etablerade politiska enheter som ingick i det internationella systemet.

De polska myndigheterna såg de nationella minoriteterna i Polen som svåra att hantera i allmänhet och inom armén i synnerhet.⁴² Minoritetsfrågans hantering intresserade de polska iakttagarna eftersom den ansågs ha en inneboende sprängkraft. De polska skribenterna uppmärksammade slitningar som direkt kunde destabilisera den finländska armén och skärpa motställningarna mellan de två stora befolkningsgrupperna i landet. I november 1924 skrevs att ”en diskussion återigen brutit ut i pressen om officerskåren och skillnaderna i dess härstamning”. De finska tidningarna med *Uusi Suomi* i spetsen ”påbörjade en kampanj mot officerare av svenskt ursprung”. Den svenskspråkiga pressen beskrev påståendena som ”orättvisa, grundlösa”, och sådana som ”splittrar den finländska armén”. Den hävdade att de enskilda officerarnas kvalifikationer och begåvning snarare än kvotering skulle vara det enda kriteriet vid tjänstetillsättningar.⁴³ Ett tillfälligt orosmoln utgjordes också av ålänningarnas ställning 1925, när det rapporterades om parlamentsbeslutet att ålänningar skulle göra fartygstjänst som lotsar trots ögruppens demilitariserade status. Högsta domstolen ansåg beslutet strida mot den internationella rätten, varför presidenten avrättades från att ratificera det.⁴⁴

Om hotet från Sovjetunionen och den överhängande kommunistiska faren ansågs förena Finland och Polen, betraktades den finländska inställningen till Tyskland under världskrigets slutskede och under de första efter-

⁴² Piotr Stawecki, 'Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej', Zbigniew Karpus & Waldemar Rezmer (wyd.), *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939* (Toruń 2001).

⁴³ CAW, I.303.4.7184, major Konrad Libicki till II avdelningen 7.11.1924.

⁴⁴ CAW, I.303.4.7184, major Konrad Libicki till II avdelningen 12.7.1925.

krigsåren som ett problem. Ett närmande till Tyskland skulle göra Finland omöjlig som allierad och riskera att förändra den finländska, ganska positiva (som det bedömdes) inställningen till Polen. Detta framkom redan tidigare i rapporteringen om Skyddskåren, men kom bäst till uttryck i den polska analysen av general von der Goltzs besök i Finland våren 1928. Generalen vistades i landet mellan den 2 och den 14 april för att fira tioårsjubileet av den tyska landstigningen. Attachén beskrev firandet som ”anspråkslöst”, i synnerhet med tanke på att det rörde sig just om tioårsdagen. Om besöket var en mätare på det tyska inflytandet, tydde mycket på att det hade försvagats, då ”regeringen, armén och de officiella sfärerna sköt hela tyngden för mottagningen av tyskarna till den municipala och civila makten samt Skyddskåren”. Krigsmaktens chef general Sihvo insjuknade ”diplomatiskt” och tillfrisknade omedelbart efter general von der Goltzs avresa, fastän Sihvo hade stridit i den 27:e jägarbataljonen och rimligen borde ha velat fira med sin forne vapenbroder. Inom pressen var det bara svenskarna och gammalfinnarna ”som gjorde oväsen och vänskap”. De som ställde sig avvissande till Tyskland hade ökat i antal. Faran var dock inte över helt och hållet. ”Den svenska minoriteten, som fortfarande utgör en kulturell majoritet” sympatiserade med Tyskland. Det gjorde även den finska högern.⁴⁵ En viss lättnad rörande det tyska inflytandet i Finland kan noteras i rapporten, i synnerhet som polackerna betraktade jubileumsfiranden av detta slag som mycket viktiga och symboliska.⁴⁶

Relationerna med Estland, Lettland och Litauen hamnade oftast i skymundan jämfört med storheterna Sovjetunionen och Tyskland. En rapport från den 15 augusti 1921 beskrev närmandet mellan Finland, Estland, Lettland och Polen vid utrikesministermötet den 25–29 juli i Helsingfors som betingat av Rysslands politik gentemot länderna. Man skulle inleda ett informationsutbyte om Ryssland och upprätthålla en enad front mot samma land för att genomdriva de träffade avtalen.⁴⁷ I mars 1922 diskuterades Baltiska förbundets förverkligande och eventuella hinder mot det. Högerens väljarkår krävde

⁴⁵ CAW, I.303.4.2893, kapten Chodacki till II avdelningen, april 1928.

⁴⁶ Frågan diskuteras i en kollektivt skriven uppsats där dödskulden i de polska, svenska och estniska arméerna diskuteras: Fredrik Eriksson, Piotr Wawrzyniuk & Johan Eellend, ’Döden i militära minnen och myter i Östersjöområdet, efter det stora kriget fram till 1939’, *Historisk tidskrift* 2011:3.

⁴⁷ CAW, I.303.4.2893, *Referat Informacyjny z dnia 15 Sierpnia 1921. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (15.8.1921).

”enhälligt” ett närmande till Polen och ett ”befästade av den egna självständigheten genom en militär konvention”, medan agrarförbundets elektorat var mer splittrat. Tyskvänliga kretsar, kommunisterna och det finländska arbetarpartiet var kategoriskt emot. Medan de finländska relationerna med Estland var ”mycket vänskapliga” p.g.a. den sympati som visats den kareliska resningen mot bolsjevikerna av Estland, hade relationerna med Lettland blivit kyligare under den senaste tiden. Relationerna med Litauen var svala, eftersom Polen ”tillskrevs kolossal betydelse”. Därför verkade Finland se genom fingrarna på att Polen sedan en tid ockuperade Vilnius med omnejd.⁴⁸ Redan i en tidigare rapport från den 1 augusti 1921, under upptakten till samtal om Baltiska förbundet, betecknades den finländska politiken gentemot Polen vara ”helt och hållet god”. I polsk-litauiska angelägenheter iakttog Finland ”strikt neutralitet”, då det självfallet föredrog en överenskommelse med Polen snarare än med Litauen, bedömde författaren.⁴⁹

De polska bedömningarna av den finländska inrikessituationen präglades av en vilja att foga in landet i en *ingroup* av stater som delade Polens norm- och värdesystem. De polska bedömarna projicerade Polens säkerhetsläge och inrikessituation på Finland. Den polska fiendebilden, som under 1920-talet rörde sig framför allt om Sovjetunionen som militärt hot och sovjetiska och tyska försök att åstadkomma en inre destabilisering i Polen, utgjorde en prisma för iakttagelser och bedömningar av Finland. Därför överskuggade det sovjetiska och kommunistiska hotet allt, även om den frekvent framhållna finländska tyskvänligheten oroade. Skyddskåren sågs som en garant för att vänsterkrafterna inte skulle få grepp om Finland, varför organisationens tyskvänliga hållning kom i andra hand under 1920-talet, och dess inblandning i Lappohändelserna 1932 viftades bort.

Arbete pågår. Den finländska arméns militära förmåga

Övergripande teman i bevakningen av de militära frågorna var utbildning, organisation och rapportering från militärmanövrar och andra tillfällen där militär förmåga manifesterades.

En mycket viktig aspekt i bedömningen av den militära förmågan var utbildningens utformning och innehåll. I juli 1921 rapporterades det att en

⁴⁸ CAW, I.303.4.7841, *Referat Informacyjny z dnia 1 marca 1922. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.3.1922).

⁴⁹ CAW, I.303.4.2893, *Referat Infomacyjny z dnia 1 Sierpnia 1921. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia*. (1.8.1921).

kavalleriskola för underofficerare hade öppnats i Villmanstrand.⁵⁰ Hösten samma år angavs att överläggningar hade inletts om standardisering av hela den militära utbildningen. Bristen på professionellt utbildade artilleriofficerare skulle åtgärdas genom fortbildning av officerare och regementschefer vid den nya artilleriskolan.⁵¹ Arméledningen siktade på en liten men välorganiserad och välutrustad armé med välutbildade kadrer.⁵² År 1928 lade rapporten stor vikt vid utländskt militärt inflytande inom utbildningen, i instruktionsböckerna samt i reglementena. De sistnämnda var nästan utslutande av tyskt ursprung, med modifikationer för Finlands geografiska, klimatologiska och topografiska förhållanden. Infanteriets utbildning var till stor del modellerad efter tysk förebild. Flera viktiga lektorsposter vid militära skolor besattes av tyskar som stannat kvar efter 1918, även om lektorerna vid officersskolorna huvudsakligen rekryterades bland finländare. Under en tid fanns det också en italiensk och tre svenska lektorer vid Krigshögskolan. Lektorernas skara utökades ständigt av finländska officerare som återvände från militära kurser och skolor utomlands, men enligt rapportören företogs uppbyggnaden av egna kadrer alltför skyndsamt.⁵³

År 1927 hade generalstaben berikats med utlandsutbildade officerare och förmågor från den finländska Krigshögskolan. Dessa grupper tog sig energiskt an organisations- och utbildningsfrågor. Stabs- och specialutbildningen skulle stärkas och ett omfattande arbete med fortbildning inom armén inledas. Detta tydde på stora ambitioner att förändra och förbättra militärens organisation och dess praktiska fungerande. Arbetet drevs på av den sittande socialdemokratiskt dominerade regeringen, som inte hyste någon stor tilltro till de forna jägarofficerarna.⁵⁴ Fortbildning, omorganisation som initierades av ministären Tanner och dess negativa inställning till de forna (tyskvänliga) jägarna uppfattades som positiva tecken av den polske iakttagaren. Medan den militära organisationen effektiviserades, kunde möjligen det tyska inflytandet (som i polska ögon utgjordes av officerare med jägarbakgrund) dämpas.

⁵⁰ CAW, I.303.2.2890, *Referat informacyjny z dnia 15 lipca 1921 roku. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (15.7.1921).

⁵¹ CAW, I.303.4.7841, *Referat informacyjny z dnia 1 grudnia 1921 r. Państwa Nadbałtyckie. Finlandia* (1.12.1921).

⁵² CAW, I.303.4.2890, *Referat informacyjny 15 lutego 1921, Kraje Nadbałtyckie, Finlandia* (15.2.1921).

⁵³ AAN, AII/95, 11.2.1928, kapten Chodacki till II avdelningen.

⁵⁴ CAW, I.303.4.2893, 10.2.1927, major Konrad Libicki till II avdelningen.

Glädjande tecken på förnyelse av den finländska militära organisationen med möjlig efterföljande stärkning av den militära förmågan noterades redan 1925, när en omorganisation av den finländska generalstabens ansågs avsluta "det hittillsvarande kaoset" genom att flera överlappande strukturer slogs ihop.⁵⁵ År 1937 ansågs lagen om centralisering av de militära organen gynna koordineringen av arbetet mellan generalstabens avdelningar vid ett framtida krig.⁵⁶ Glädjande tecken för den polska sidan sågs inom fler områden. Det finländska flygvapnets tidigare beroende av tysk teknik och organisation nivellerades i början av 1920-talet i och med den franska militärmissionens insatser. Personal utbildades vid franska flygskolor medan tyska flygplan ersattes av franska.⁵⁷ Ett visuellt glädjande tecken på presumtvt övergivande av tyska mönster måste ha varit arbetet med nya uniformer 1928, eftersom den nya uniformsjackans gradbeteckningar på ärmen och vapenslagsbeteckningarna på axelklaffarna angavs vara av "amerikansk typ", och frångick det tidigare tyska mönstret.⁵⁸

Oron för tyskt inflytande dämpades något av det växande brittiska inflytandet. I september 1924 rapporterades att den brittiske generalen Kirke lagt fram ett förslag till omstrukturering av det finländska kustförsvaret. Generalen hade i ett samtal med attachén sagt att arbetet försvårades av Finlands terrängegenskaper, bristen på välutarbetade planer för kustförsvaret och de begränsade ekonomiska resurserna.⁵⁹ I december 1924 rapporterades att den finländska generalstabens hade utarbetat "ett motprojekt" till Kirkes riktlinjer. Enligt flera kritiska finländska officerare visade briterna "fullständig okunskap gällande den moderna artilleristriden", ibland ända till "komprometteringens rand."⁶⁰ Det finländsk-brittiska samarbetet sades oroa den franska missionen i London. Frankrike såg ogärna att Storbritannien tog Tysklands plats som utrikespolitisk huvudaktör.⁶¹ Sammanfattningsvis kan det konstateras att det tyska inflytandet under 1920-talet (glädjande nog) ansågs försvagas av annat militärt tänkande, officerare som utbildades i ut-

⁵⁵ CAW, I.304.4.7184, major Konrad Libicki till II avdelningen, 10.7.1925.

⁵⁶ AAN, Sztab Główny 616/278, 'Sprawozdanie kwartalne', 31.12.1937, militärattaché överstelöjtnant Łoś till II avdelningen.

⁵⁷ *Bellona*, 1923 T. 9 z. 2, s. 196–197.

⁵⁸ CAW, I.303.4.3956, kaptan Chodacki till II avdelningen 14.1.1928.

⁵⁹ CAW, I.303.4.7184, ryttmästare Łubieński till II avdelningen 12.9.1924.

⁶⁰ CAW, I.303.4.7184, ryttmästare Łubieński till II avdelningen 8.12.1924.

⁶¹ CAW, I.303.4.7184, löjtnant Podoski till II avdelningen 2.10.1924.

landet, nya reglementen och tydliga visuella (de nya uniformerna) influenser från vinnarmakterna. Polackerna såg även andra glädjetecken som reformer av den militära utbildningen, och omorganisationen av generalstaben. Fastän det var positivt att Tysklands inflytande minskade medan Finlands militära potential ökade, bekymrade den polske rapportören sig över den polska huvudallierade Frankrikes negativa inställning till ökat brittiskt inflytande.

Studieresor som företogs av enskilda eller grupper av officerare var ett sätt att visa upp landets potential i allmänhet och försvarspotentialen i synnerhet. Tillfällen bjöds för fraternisering mellan officerare och skapande av band som kunde tänkas överleva politiska konjunkturer. Genom umgänget skapades förutsättningar för insyn och ömsesidig förståelse, såväl som för synkronisering av norm- och värdesystem.

Studie- och rundresor hade en tydlig instrumentell innebörd och gick bortom vad som i dessa sammanhang kan betecknas som ren artighet. Bortsett från en manifestering av välvilja, handlade det också om att ge en optimal bild av den egna militära kapaciteten. I december 1928 meddelades att den finländska generalstaben hade fått en officiell inbjudan att skicka officerare på en Polenresa, som skulle företas gemensamt med estniska och lettiska officerare.⁶² Officerarna skulle delta i den polska Militärhögskolans rundresa i Polen. Flera av de finländska officerarna antogs aldrig ha varit i utlandet, och sågs som ”bra material för bearbetning”. Fenomen, platser och anläggningar som starkt avvek från vad som kunde ses i Finland skulle visas: stora truppsamlingar, tunga industrier, kolgruvor, järn- och zinkverk samt stora tekniska anläggningar som den militära Flygskolan och Aerodynamiska institutet. Finländarna skulle få se Tatraberget liksom även Kraków, ”med tanke på den stora respekt som hyses av alla här för traditioner och det förflutna”. Skyddskårens officerare skulle besöka sina kollegor hos Związek Strzelecki.⁶³ Under sensommaren och hösten 1928 diskuterades även en resa till Polen av gasstridsexperten major Poppius, som skulle bekanta sig med den polska gasträningen. Ett bifallande av en sådan resa vore önskvärt ”med tanke på den omåttligt välvilliga stämning som råder bland finländska officerare när de återvänder från Polen”, skrev attachén.⁶⁴ Den polska II avdelningens chef överste Schaetzel var en välsedd gäst hos den finländska generalstaben. Han

⁶² AAN, AII/95, kapten Chodacki till II avdelningen 30.12.1928.

⁶³ AAN, AII/95, kapten Chodacki till II avdelningens chef överste Schaetzel 20.11.1928.

⁶⁴ AAN, AII/95, kapten Chodacki till II avdelningen, 28.8.1928; II avdelningens chef överste Schaetzel till kapten Chodacki 15.11.1928.

ombads stanna längre än planerat så att man skulle kunna ordna utflykter. Detta uppfattade den polska sidan som en välkommen gest av välvilja.⁶⁵

Det pågick ett omfattande informationsutbyte. Detta gav den polska och den finländska sidan möjlighet att visa samarbetsvilja, men också att tillhandahålla den information som parterna ville förmedla. Den finländska arméns stridsförmåga under vinterförhållanden var en fråga som de polska betraktarna ofta återkom till. År 1928 erhöll polackerna en skriftlig redogörelse för det finländska artilleriets försök med slädtransporter. Den finländska generalstaben betecknade den som topphemlig.⁶⁶ År 1930 inkom den polske attachén med en sammanställning om militär vinterträning i Finland, vilken byggde på material från den finländska generalstaben.⁶⁷ Förtroendet var ömsesidigt, och sträckte sig bortom de militära kretsarna. År 1938 konstaterade militärattachén överstelöjtnant Łoś nöjt att den finländska pressens rapporter om den polska generalstabschefens besök i Finland i stort överensstämde med material från det polska Försvarsministeriets pressavdelning, den finländska telegrafbyrån STT/FNB och den polska ambassaden i Finland.⁶⁸ Även det finländska arbetet med militär- och försvarspropaganda inom armén och i samhället delgavs polackerna, som konstaterade att propagandan ”låg helt utanför armén”. Major Libicki rapporterade att Skyddskåren, Lotta Svärd och flera andra organisationer samt tidskrifter tog på sig ansvaret för försvarsfrågornas popularisering bland befolkningen.⁶⁹ Detta intresse tyder på en vilja att studera populariseringen av försvaret hos bredare befolkningslager, något som praktiserades brett i Polen och ansågs ha stor betydelse för den allmänna försvarsförmågan.⁷⁰

I december 1926 inleddes en föreläsningsserie om den polska krigsmakten på generalstabschefen Wallenius initiativ. Attachén hade bistått med kommentarer och material. Föreläsningar om polsk arméorganisation, vapenindustri samt militärt och civilt flyg i Polen hade hållits. En föreläsningsserie om slagen om Warszawa och vid floden Niemien förbereddes också.⁷¹ Det

⁶⁵ AAN, AII/95, kapten Chodacki till chefen för II avdelningen överste Schatzel, september 1928.

⁶⁶ AAN, AII/95, kapten Chodacki till II avdelningen, 12.10.1928.

⁶⁷ CAW, I.303.4.7184, den polske militärattachén till II avdelningen, odat., troligtvis mars 1930 (hanterades av den polska generalstabens II avdelning 27–29.3.1930).

⁶⁸ CAW, I.303.47184, överstelöjtnant Władysław Łoś till II avdelningen 5.7.1938.

⁶⁹ CAW, I.303.4.7185, major Konrad Libicki till II avdelningen 6.10.1925.

⁷⁰ Lech Wyszczelski, *Spoleczeństwo a obronność w Polsce (1918–1939)* (Toruń 2007).

⁷¹ CAW, I.303.4.2893, major Konrad Libicki till II avdelningen 29.12.1926.

rörde sig om ett ypperligt tillfälle att framställa Polens armé, dess stridserfarenheter och militära tänkande i bästa dager.

De mest renodlade bedömningarna av den finländska militära förmågan gjordes när attachéerna närvarade vid militära manövrar eller bevittnade förbandsövningar. Under mellankrigstiden kan man notera en växande polsk aktning för Finlands militära förmåga. Den fanns dock flera orosmoment; de polska iakttagarna förfärades över vad de såg som föråldrat eller verklig-

*d/dt.
ref.*

Helsingfors 29 grudnia 1926 r.

Attache Wojskowy
przy Przedstawicielstwie
w Helsingforsie

669
Sprawy polskie w
fińskim szt.gen.

MINISTERSTWO SPRAW WOJSKOWYCH
Oddział II Sztabu Generalnego
Lp. nr. 7. STYCZ 1927
Licz. 150
Załącz. 4

DO ODDZIAŁU II SZTABU GENERALNEGO.

Z inicjatywy szefa sztabu gen.płk.Walleniusa odbył się dla oficerów sztabu generalnego cykl wykładów o Polsce.Płk.Martocha mówił o organizacji armji polskiej,dr.Nieminen opresemysle wojennym w Polsce,kpt.Chanson o lotnictwie wojskowym i cywilnym.Polski Obecnie mjr.Maimberg opracowuje szereg wykładów obejmujących bitwy warszawska i niemieńska.

Do wszystkich tych opracowań udzielałem wskazówek i materiałów.

Attache Wojskowy
Konrad Libicki
Major Szt.Gen.

*Wielki materiał
do 10/1/22*

*Alle bes. ref.
M.H.*

3 5/12

1926. Major Libicki rapporterar om en föreläsningsserie gällande den polska krigsmaktens framgångar i det polsk-bolsjevickiska kriget. Föreläsningarna arrangerades av den finländska generalstaben i samarbete med militärattachén. CAW, I.202.4.2893.

hetsfrämmande militärt tänkande och bristande utbildning. År 1923 skrev *Bellona* att de senaste finländska militärmanövrarna inte genomförts på ett verklighetstroget sätt och att de präglats av ”brist på medvetande om den moderna eldkraften hos infanteri och artilleri”. Den försvarande styrkans befälhavare utnyttjade inte de utmärkta terrängegenskaperna, medan den anfallande styrkans befäl var klart omedveten om ”vad en modern position, försvarad av infanteri och artilleri numerärt överlägset anfallarens artilleri” var. Detta tydde på ”bristande utbildning hos den finländska arméns befäl.”⁷² År 1925 skildrade *Bellona* manövrarna på Karelska näset. Terrängen mellan sjöarna Vuoksenvirta och Muolajärvi mellan Finska viken och Ladoga var ett typexempel på de sjöar, träsk och skogar som fanns i södra Finland. Övningen gav överlag ett gott intryck, även om tempot bedömdes vara ”lågt och osäkert”, vilket berodde på att ledningen flera gånger ingrep för att förhindra grova fel. De försvarande förbanden manövrerade mycket skickligt under fördröjningsstriderna, och ingenjörstrupperna visade prov på ”mästerlig utbildning”. Sambandstjänstens sammanbrott visade dock på allvarliga brister, liksom samverkan mellan artilleri och infanteri. I infanteriets utbildning syns rester av gammalt tänkande med en tendens till linjära formationer i stället för stridsgrupper, och felaktig användning av automatvapen, som sällan opererade från flankerna. Bristerna ansågs dock ”ringa, och enkla att åtgärda” med tanke på den finländska soldatens ”stora värde”. Han var ”mästerlig, fysiskt vältränad, uthållig och disciplinerad”, samt utrustad med en mycket bra uniform, skrev redaktören.⁷³

De finländska sommarmanövrarna 1928 bevitnades av militärattachén Chodacki. Det rörde sig om den största militära övningen i Finland sedan självständigheten. Den genomfördes mellan hamnarna Kotka och Fredrikshamn. Terrängen var den sedvanligt svåra, och högst problematisk ur observations-, sambands-, artilleri- och anfallshänseende. Prominenta officerare var på plats, bl.a. krigsmaktens chef general Sihvo assisterad av general Mannerheim, som var gäst. Två huvudtrupper deltog. Manövrarnas uppgift var att pröva arméns stridsberedskap och träna samverkan mellan olika vapenslag. När den försvarande sidan skulle genomföra ett motanfall, upphörde manövrarna att likna en organiserad aktion. Anfall och motanfall utfördes ”hejvilt” och det var omöjligt att orientera sig i situationen.

⁷² *Bellona*, 1924 T. 3, z. 1, s. 311.

⁷³ *Bellona* 1926 T. 21 z. 1, s. 76–77.

Övningen stoppades och ledningen återställde ordningen samt fastställde utgångspunkterna inför den kommande dagen. Militärattachén ansåg att den noggranna planeringen och de minutiösa förberedelserna kullkastades av att ledningen uppenbarligen inte kunde hantera en så stor styrka. Vid staberna fanns inga enhetliga arbetsmetoder eller doktriner. Detta kunde delvis förklaras med officerarnas varierande utbildning – ”än i Frankrike, än i Tyskland, än i Italien, än i Sverige eller på plats”. Att lärare från Frankrike, Tyskland, Italien och Sverige inbjudits att undervisa på Krigshögskolan var ett misstag i och med att det invercade negativt på koordinationen mellan staberna och deras arbete. De taktiska lösningar som tillämpades begränsade sig till ”schematisk behandling av uppgifter utan realisation av behovet av anpassning till terrängen”. Därför blev oftast en manöver ”förstådd som brutal användning av maximala styrkor på en av flankerna”. Val av tid och plats för strid diskuterades teoretiskt, men realiserades inte under övning. Det berodde på att de lägre befälmen helst ville rycka framåt fortast möjligt – utan att blicka åt sidan eller ta hänsyn till de övergripande målen. Kommunikation mellan stora och små förband var otillfredsställande. Överallt fanns en tendens att operera efter ett mönster hämtat ”från västfronten” (attachéns citationstecken) – utan en tanke på anpassning till de annorlunda terräng- och styrkeförhållandena. Slutsatsen var att fasen av ”kristallisering av begrepp och etablering av ett gemensamt språk för befälmen” ännu inte var avslutad vid staberna. De från utlandet hämtade idéerna användes endast på ett teoretiskt plan och var ofta omöjliga att tillämpa i Finland. Avsaknaden av en enhetlig linje stack i ögonen. Enligt de andra militärattachéerna var manövrarna dock ett steg framåt jämfört med vad som bevittnats tidigare. De enskilda soldaternas fysiska träning och arbetsvilja var utomordentlig, och stämningen var mycket god, trots att de flesta förbanden bodde i tält i hällregn och kyla. Tyvärr saknade soldaterna god stridsträning, och visade ”fullständig okunskap” vid användningen av kulsprutor i terrängen. Soldater engagerade sig närstrid i onödan, och beteendet stävjades inte av befälmen. Pansarvapnet användes på ett okunnigt sätt, utan infanteristöd och i svår skogsterräng. Kavalleriet betraktades felaktigt som små skytteförband, med endast obetydligt högre förflyttningshastighet än infanteriet. Cykelkompanierna och deras användning vid spaning och bevakning väckte dock militärattachéns gillande. Överlag bedömdes avsaknaden av tillräcklig stridsträning hos infanteriet, den alltför låga utbildningsnivån bland underofficerare och yngre officerare samt avsaknaden av en fastställd doktrin vara de största bristerna

hos den finländska armén. Attachén hoppades att dessa brister endast var tillfälliga och avhjälpta när ”mognadsprocessen” var avslutad. Samtliga soldater – officerare, underofficerare och fotsoldater – visade prov på bristande utbildning. Den kunskap som inhämtats utomlands tillämpades på ett planlöst och kontraproduktivt sätt, utan anpassning till de egna förhållandena och erfarenheterna. Trots soldatmaterialets goda beskaffenhet återstod mycket att göra.⁷⁴

Finlands klimat- och terrängförhållanden uppmärksammades flera gånger genom åren. Två rapporter om den finländska arméns kunskaper i vinterstrid skvallrar om intresset. Den 17 och 18 januari 1928 besökte militärattachén Chodacki ett artilleriregemente, en skyttebataljon och ett rapporthundförband i Tavastehus efter en inbjudan från generalstaben. Temperaturen var minus tjugosju grader, terrängen skogig utan möjlighet till observation. En mindre artilleriövning bevitnades, med indirekt eldgivning efter karta. Målangivelserna var ”nästan byråkratiskt formalistiska” och måste föras in i särskilda diariumer. Stor vikt lades vid kommunikationen, och alla artilleridivisioner hade modern kommunikationsutrustning. Attachén noterade att stora pjäser lätt kunde förflyttas tack vare specialbyggda slädar och starka finska hästar som tålde vinterförhållanden. Soldaterna vid artilleriet var vältränade, men allt för stor vikt lades vid ”drill och formell exercis”, som inte stod i proportion till uppgifterna.

Stridsvagnskompaniets insats imponerade inte alls. Det bestod av ett femton-tal stridsvagnar av märket Renault från världskriget. Fordonens motorer kärvade i den låga temperaturen. Flera av stridsvagnarna körde fast i terrängen. Mannarna var dåligt tränade. En av plutonerna klarade inte av att övergå till linjeformering utan att kompanibefälet gick framför fordonen och dirigerade. Vid hundförbandet fanns tränade drag- och rapporthundar, som kunde dra slädar eller användas för kommunikation när låga temperaturer slog ut radion.⁷⁵ År 1930 sammanställdes rapporten om finländsk vinterträning. Armén letade ständigt efter nya lösningar på problem som uppkom med vintern. Man strävade även efter enhetliga metoder för soldatträning. Eftersom de flesta värnpliktiga var goda skidåkare när de inkallades, behövde man inte odla tid på grundträning, utan kunde fokusera på åkning i formationer, spårning och skidåkning under olika stridsmoment. Självfallet ingick

⁷⁴ AAN, AII/95, kapten Chodacki till II avdelningen 20.8.1928.

⁷⁵ CAW, I.303.4.3956, kapten Chodacki till II avdelningen 13.2.1928.

materielvård (vallning m.m.) i denna utbildning. Uppförande av olika sorters bivacker i fält under vinterförhållanden lärdes också ut, då landet var glest befolkat och trupperna inte kunde räkna med att bli inkvarterade i bostadshus. Även vägbyggen och underhåll utfördes, liksom uppförande av olika typer av värn, då stor vikt lades vid de enskilda förbandens självständighet och utförande av moment utan stöd av specialtrupper. Hitills hade vinterutbildningen varit bristfällig p.g.a. frånvaron ”av unifierad metod, avsaknaden av vinterfälttjänstgöringsreglemente och brist på lösning av den stora delen av de tekniska frågorna”, skrev rapportören. Det senare ledde till att olika utrustning användes av förbanden. Under sådana förhållanden berodde vinterutbildningens kvalitet huvudsakligen ”på de enskilda befälens initiativförmåga och dynamiska kraft”. Flera steg mot en uniformering av utbildningen hade vidtagits på sistone, bl.a. ett två veckor långt vinterläger i Uttis för kompani- och bataljonsbefäl. Några stora vintermanövrar planerades inte, vilket i och för sig inte spelade någon roll, eftersom endast svenska officerare inbjöds att delta i vinterövningar. Brevduvor och rapporthundar kunde sättas in vid kallt väderlag när radion krånglade.⁷⁶

År 1937 konstaterade överstelöjtnant Łoś att den finländska armén var välutrustad för vinterstrid, även om pansar och kavalleri knappt gick att använda i terrängen vid vintermanövrarna på Karelska näset han bevittnade. Endast skidåkande soldater kunde operera utanför vägnätet. Luftvärnet och observationspunkterna fungerade utmärkt. Kamoufleringen av artilleriet och transportererna var dock ”naiv och livsfrämmande”. Överlag var ”den finska soldaten härdad och uthållig och utstod lägerlivets strapatser med god min”. Attachén noterade även att Skyddskåren uppträdde i uniformsjackor (i mars) utan några synbara följder för hälsan. Antalet köldskador och andra skador minskade jämfört med vintermanövrarna i Parola 1926 – det förebyggande arbetet var bra.⁷⁷ Intresset för vinterträningen visar på ett intresse för förhållanden som (vid sidan av den ofta beskrivna svåra terrängen) ansågs vara specifika för Finland, lite av en välsignelse och förbannelse – beroende på hur dessa hanterades. Bedömningen av manövrarna var överlag god, och liksom i fallet med sommarmanövrar ansågs den goda andan och fysiska

⁷⁶ CAW, I.303.4.7184, ”O szkoleniu zimowym w Finlandji” odat. och ej undertecknad, däremot daterades dess bearbetning av den polska generalstabens II avdelning den 27 mars 1930.

⁷⁷ AAN, Sztab Główny 616/278, ’Sprawozdanie z przebiegu manewrów zimowych w Finlandii w 1937 r.’, överstelöjtnant Władysław Łoś till II avdelningen.

kvalitéerna bland soldaterna överskugga de problem som militärattachéerna rapporterade om.

De polska analytikerna bedömde att Finlands krigsmakt befann sig i en *trial and error*-process av utveckling. Det som främst låg finländarna i fatet var att officerarna hade en heterogen utbildning och att lärarkåren var brokig och inte lärde ut enhetligt militärt tänkande. Det tyska inflytandet som ogillades av polackerna under efterkrigsåren bedömdes minska. Å andra sidan ansågs influenser från flera militära skolor göra mer skada än nytta. De väpnade styrkorna ansågs vara i behov av unifiering av utbildning och doktrin, så att det utmärkta soldatmaterialet och den ganska goda utrustningen (se styckena om vinterförberedelser) kunde utnyttjas effektivt. Betonandet av soldaternas och materielens goda beskaffenhet står i stark kontrast till polska konstateranden om den inkompetenta hanteringen av soldaterna från de finländska officerarnas sida. En förklaring kan vara att de polska officerarna godtog den av finländska högre militärkretsar lanserade bilden av nationen som maskulin, ung och handlingskraftig. Denna bild utvecklades av de forna jägarna och kom enligt Anders Ahlbäck att stå för den självupppoffrande manlighet som varje värnpliktig förväntades anamma.⁷⁸ Det ständiga understrykandet av soldaters utmärkta fysiska och psykiska egenskaper kan tyda på att de polska officerarna delade denna uppfattning. Den finländska militära självbilden kan ha fallit i god jord hos de polska bedömarna som hyste en stark önskan om att Finlands militärförmåga gentemot den gemensamma fienden Sovjetunionen skulle vara så god som möjligt. Följden blev att den finländska försvarsmaktens brister förminskades.

Vänner i alla väder. De polska bedömningarna av Estlands militära förmåga

Estland ansågs inte ha något större militärt värde att tala om i jämförelse med den övermakt landet förväntades få möta – Sovjetunionen. Däremot räknade de polska bedömarna in Estland i ett eventuellt antisovjetiskt block med Finland, Estland och Lettland som 1924 gemensamt beräknades bidra med fjorton divisioner.⁷⁹ De militära relationerna med Estland var betydligt hjärtligare än med Finland. Landet placerades i en *ingroup* av vänligt sinnade

⁷⁸ Anders Ahlbäck, *Soldiering and the Making of Finnish Manhood: Conscription and Masculinity in Interwar Finland* (Åbo 2010), s. 289–291.

⁷⁹ Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie*, s. 64.

stater, och ansågs vid ett par tillfällen vara en möjlig om än problematisk (Estland skulle behöva försvaras vid ett krig) allierad.

Den inrikespolitiska situationens inverkan på den estniska militära förmågan framstår som ganska ringa i de polska rapporterna. Det verkade knappt finnas något som kunde rubba den polska tilltron till den estniska stabiliteten.

Det politiska läget beskrevs oftast som stabilt, och 1924 (det kommunistiska kuppförsoket), 1934 (införande av undantagstillstånd) och 1935 års händelser (*Vapsids*, veteranorganisationen "De estniska frihetskrigarnas" kuppaktion) ansågs inte påverka Estlands trovärdighet. I de polska betraktarnas ögon bekräftade bara dessa tillfällen att Estlands styrande elit och maktapparat var väl lämpade att ta itu med kommunistiska, högerextremistiska och ekonomiska utmaningar. Redan 1921 rapporterades att de tre regeringspartiernas överenskommelse borgade för stabilitet i landet. Flera hemliga bolsjevikiska organisationer hade uppdragats och tre aktivister hade dömts för förräderi och avrättats. Ministären Päts siktade tydligt på att säkra Estlands utveckling genom ett närmande med regeringarna i väst.⁸⁰ Det nya kabinettet belastades inte av socialdemokratiska eller kommunistiska medlemmar. I valen till distriktsråden nådde kommunisterna ett svagt resultat. Sammantaget fick partiet endast åtta procent av platserna i de tio största städerna. I oktober 1921 konstaterades att ett kommunistiskt maktskifte misslyckats, och att kommunister nyligen hade förlöjligats i parlamentet "på grund av deras slavlika beroende av det ryska kommunistpartiet."⁸¹ År 1922 angavs att en kommunistisk organisation som planerade att spränga Centrala elverket hade avslöjats och neutraliserats.⁸²

Det kommunistiska kuppförsoket i december 1924 sågs å ena sidan som ett uttryck för "kommunisternas aggressivitet i de baltiska länderna". Å andra sidan visade det sig att den estniska maktapparaten och armén var mogna att hantera det uppkomna problemet. Kuppen ansågs av den polska iakttagaren sätta punkt för de pacifistiska strävandena i Estland genom att den visade

⁸⁰ AAN, A II/83/1, 20.2.1921.

⁸¹ CAW, I.303.4.2890, *Referat Informacyjny 15 lutego 1921 roku. Państwa Nadbałtyckie. Estonia; Referat Informacyjny z dnia 1. Maja 1921* (1 maj 1921). *Państwa Nadbałtyckie. Estonia; Komunikat Informacyjny z dnia 1 pazdziernika 1921 r. Państwa Nadbałtyckie. Estonia* (1.10.1921).

⁸² CAW, I.303.47841, *Referat Informacyjny z dnia 1 marca 1922 r. Państwa Nadbałtyckie. Estonia* (1.3.1922).

på behovet av att upprätthålla starka arméer i alla länder som gränsade mot Sovjetunionen. Händelsen ansågs också driva den estniska militären mot ett samarbete med Polen. En utveckling mot en önskvärd allians med Estland, Polen, Finland och Lettland bedömdes dock som omöjlig för tillfället p.g.a. Finlands oklara inställning.⁸³ Under krisåret 1932 konstaterades att den estniska regeringen avslutade budgetåret utan underskott, och att budgeten för det kommande året antogs inom tiden som stipulerades av författningen.⁸⁴ Även fortsättningsvis berömdes den estniska ekonomiska politiken. I en tillbakablick över 1934 ansågs den kloka regeringspolitiken driva fram ekonomisk återhämtning i landet.⁸⁵ Konstantin Päts införande av undantagstillstånd 1934 och *Vapsids* politiska marginalisering sågs som en önskvärd utveckling som bidrog till att stabilisera landet politiskt, ekonomiskt och på sikt även militärt.⁸⁶ Utvecklingen ansågs driva den estniska regeringen och det estniska folket närmare Polen, ”med stor lojalitet och tilltro till polsk politik”. Det estniska ställningstagandet ansågs även kunna påverka de andra baltiska staterna.⁸⁷

Vapsids kuppaktion i december 1935 sågs som bevis på att den estniska regeringen och militären, liksom 1924, kunde upprätthålla stabilitet i landet. Att flera militärer och medlemmar från ”självförsvarsorganisationen” *Kaitse-liit* var inblandade kommenterades inte ingående. Den lyckade avvärjningen av kuppförsoket och den klara bevisningen som pekade på verklig komplott snarare än (som oppositionspartierna påstod) polisprovokation bidrog också till att regeringen stärktes. Den bevisade finländska inblandningen i affären (genom fascistiska *IKL*) med dess möjliga tyska förgreningar, oroade dock den polske betraktaren.⁸⁸ När den nya estniska författningen som formellt återinförde demokratin trädde i kraft 1938, publicerade *Bellona* en översättning av den estnische generalen Reeks text om författningens fördelar för landet i allmänhet och försvarsförmågan i synnerhet. Detta skedde utan några kommentarer från redaktören, och allt tycktes vara i sin ordning, till synes

⁸³ Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie*, s. 61–64.

⁸⁴ AAN, A II/86/2, 8.4.1932, Riga, militärattachén överstelöjtnant Liebich till chefen för II avdelningen.

⁸⁵ AAN, Sztab Główny 616/23, 'Notatka o Estonii', odat., 1935, ej undertecknad, s. 197.

⁸⁶ Łossowski, *Stosunki*, s. 124–125.

⁸⁷ AAN, Sztab Główny 616/23, 'Notatka o Estonii', odat., 1935, ej undertecknad, s. 192–196.

⁸⁸ AAN, Sztab Główny 616/23, 'W sprawie zamachu stanu w Estonji', av polske ambassadören i Tallinn W. Przesmycki, 16.12.1935, s. 405–407.

även den estniska krigsmaktens förmåga att hantera det moderna krigets utmaningar.⁸⁹

Den politiska behandlingen av frågor rörande militären, först och främst dess budget och värnplikens längd, följdes, noterades och vidarebefordrades till Warszawa, liksom i det finländska fallet. I januari 1922 rapporterades det att värnpliktstiden hade förkortats från två år till aderton månader.⁹⁰ Turerna kring övergången till fredsförhållanden och planerade budgetnedskärningar för armén (som möttes av general Laidoners protester) noterades också.⁹¹ I motsats till det finländska läget, kommenterades sällan det presenterade – så som om Estlands agerande knappast spelade någon roll i sammanhanget.

Informationsutbytet mellan Estlands och Polens arméledningar var betydande. Under den granskade perioden skickades mellan tio och tjuugo förfrågningar om upplysningar i olika frågor från den estniska sidan. Dessa kunde röra allt från organisations- och utrustningsfrågor till sättet att konservera utrustning och förplägnad. De flesta av dessa förfrågningar besvarades utförligt av den polska sidan. Många estniska officerare genomgick utbildningar eller praktiserade i förband i Polen. Flera polska officerare skickades för kortare tjänstgöringsperioder till den estniska marinen och armén.⁹² Några av paradnumren i underrättelsesamarbetet var en rapport av den sovjetiska befälhavaren i Ukraina som esterna befordrade till polackerna, och den polska sammanställningen om den tyska armén som delgavs den estniska generalstaben.⁹³ Värde att uppmärksamma är en lista över finländska kommunister födda i Sverige som befordrades av esterna till den polska generalstaben. Den utgjorde en av flera listor över kommunistiska aktivister som utsändes.⁹⁴

Bolsjevikrysslands (sedan Sovjetunionens) närhet och engagemang i destabilisering av Estland diskuterades på 1920-talet. Sovjetunionens försök att med lock och pock påverka Estland att nedrusta och att nedmontera samarbetet med Polen noterades med oro på 1930-talet. De estniska sympatierna

⁸⁹ *Bellona* 1938 T. 49 z. 3 (maj–juni), s. 581–602.

⁹⁰ CAW, I.303.4.7841, *Referat Informacyjny z dnia 1 stycznia 1922* (1.1.1922).

⁹¹ CAW, I.303.4.2891, *Referat informacyjny z dnia 1 czerwca 1922. Kraje Nadbałtyckie, Estonia*.

⁹² Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie*, s. 165 och 171.

⁹³ AAN, A II/83/2, s. 448.

⁹⁴ AAN, A II/83/1, s. 369–388.

med det karelska upproret och de barska tonerna från Bolsjevikryssland dessa framkallade undgick inte heller de polska rapportörerna.⁹⁵ År 1921 beklagade man sig i ett informationsreferat över att ett närmande mellan Estland och Polen stördes av litauisk propaganda som i sin tur uppmuntrades av Tyskland. Redan året efter konstaterades det dock att den estniska opinionen var ”enhälligt för största möjliga närmande till Polen”; vägen tycktes öppen för Baltiska förbundet.⁹⁶

Den estniska arméns goda och dåliga sidor kunde bara ses i ljuset av militärt samarbete med ett bredare block av länder, företrädesvis Lettland, Finland och förstås Polen. Snarare än militär förmåga, betonade rapportörerna de starka och vänskapliga banden mellan den estniska och den polska armén, även om de estniska styrkornas struktur, utbildning och beväpning regelbundet avrapporterades.⁹⁷ Ett exempel på när de vänskapliga banden betonades var vid beskrivningen av marinkaptenen Boczkowskis tjänstgöring vid den estniska marinen 1935. Den estniska sidans inställning var ”närmast som en allierads”, hjärtlig och hjälpsam. Någon egentlig information om missionens resultat står inte att finna i rapporten.⁹⁸ Vänligheten fanns även på hög nivå. När den estniska generalstaben bad om att få köpa en ny Polenkarta till general Laidoner, skrev militärattachéns medhjälpare att Laidoner bör begåvas med kartan, då han ”inte försitter något tillfälle att i samtal eller publikt understryka sin avgjort positiva inställning till Polen.”⁹⁹

År 1931 konstaterades att Estlands geografiska läge kunde ha en nyckelroll i kampen mot den sovjetiska flottan. En särskild sammanställning om krigsflottorna och kustbefästningarna i Östersjön pekade ut Tallinn som en utmärkt bas för liknande operationer. Medan den estniska marinen bedömdes minska i stridsvärde under överskådlig tid p.g.a. resursbrist, sågs det est-

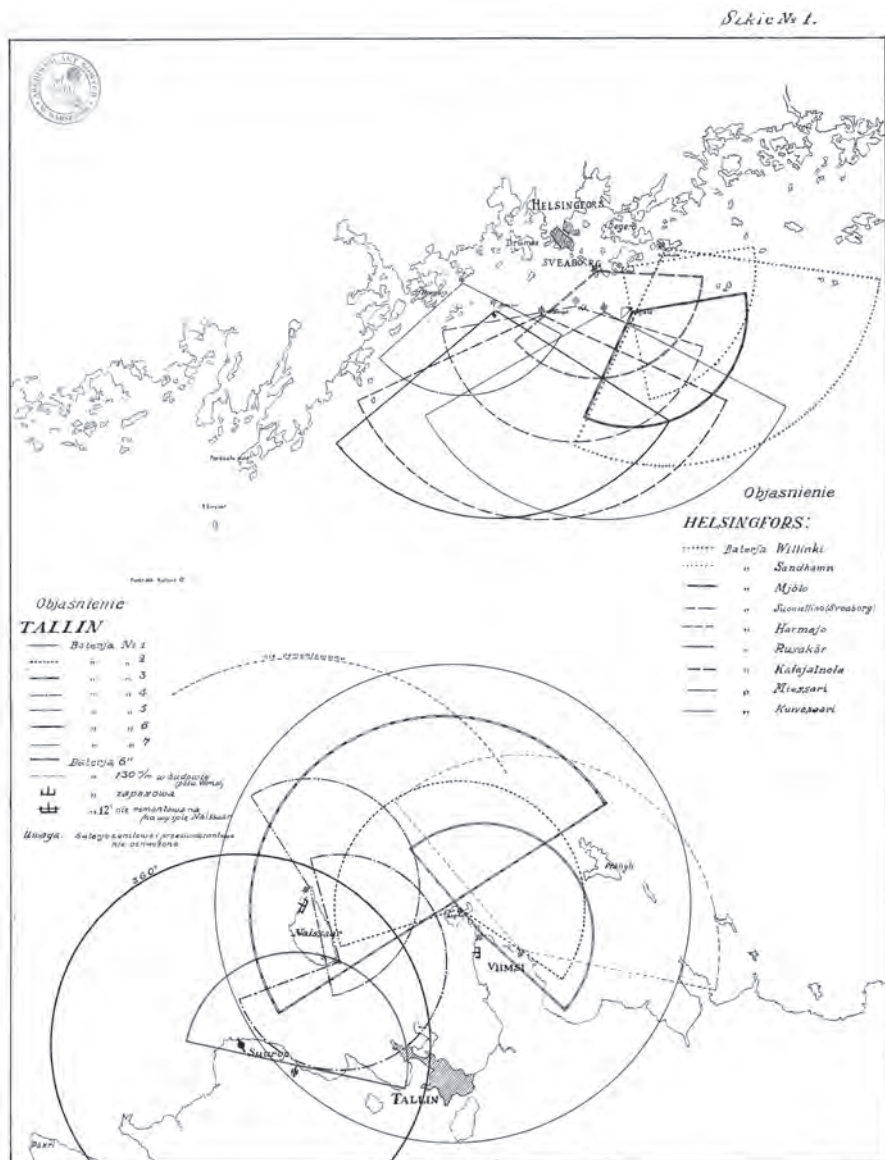
⁹⁵ AAN, A II/83/1, ’Stosunki estońsko-sowieckie wobec ostatnich wypadków w Rosji’, odaterat, förmodligen 1921, s. 233–235; CAW I.303.4.7841, *Referat informacyjny z dnia 1 marca 1922. Kraje Nadbałtyckie. Estonja* (1.3.1922), s.105.

⁹⁶ CAW, I.303.4.2890, *Referat informacyjny z dnia 15. lipca 1921 roku. Państwa Nadbałtyckie. Estonja* (15.7.1921); CAW I.303.4.7841, *Referat informacyjny z dnia 1 marca 1922. Kraje Nadbałtyckie. Estonja* (1.3.1922), s. 106 (citāt).

⁹⁷ AAN, Sztab Główny 616/131, ”Pożegnanie Ppłk. Kary w Tallinnie. Pierwsze wrażenia”, 19.3.1931, överstelöjtnant Liebich till II avdelningen, s. 177.

⁹⁸ AAN, A II/86/2, 25.09.1935, militärattachéns medhjälpare kapten Radomski till II avdelningen.

⁹⁹ CAW, I.303.4.7961, 10.2.1934, kapten Radomski till chefen för II avdelningen.

1931. Det polska förslaget på hur Estland och Finland skulle spärra Finska viken. Den polska generalstaben torde ha känt till de estniska och finländska diskussionerna om spärrning. AAN, Sztab Główny 616/131.

niska kustartilleriet som avgörande för en blockering av Finska viken inom ramarna för gällande traktat (ett förslag bifogades dokumentet).¹⁰⁰

Den estniska soldaten bedömdes överlag som god. År 1934 angavs den estniska infanteristen vara bättre psykiskt och fysiskt begåvad än den polska. Analfabeter fanns knappt i de väpnade styrkorna, men en del ryskättade värnpliktiga från Narva och Petsjeritrakten vare sig kunde eller ville lära sig estniska p.g.a. kulturella blockeringar. Minoriteterna var hänvisade till att tjänstgöra i infanteriet och kunde inte inneha högre officersbefattningar. En brist i soldaternas medborgerliga fostran var att förbanden saknade en nedtecknad historia. Underofficerarna gjorde dock ett fantastiskt jobb och stod moraliskt och träningsmässigt sett högt över sina polska kollegor. Även om de estniska officerarna var mer patriotiska än polska officerare, stod de lägre intellektuellt. Bedömaren menade att det estniska infanteriets moral, disciplin och skytteträning var ”helt bra”, till och med bättre än den polska. Tyvärr höll resten av träningen lägre kvalitet, och infanteriets stridsvärde drogs ned av dess bristande och ålderdomliga beväpning. En upprustning med moderna vapen och mer marschträning var lämplig medicin.¹⁰¹

Den polska tilltron till den estniska förmågan att hantera inrikespolitiska problem och direkta oroligheter var mycket hög och förblev ogrumlad under mellankrigstiden. De estniska eliternas antikommunistiska hållning torde ha bidragit till detta, liksom det politiska systemet med halvauktoritärt styre som infördes i 1930-talets mitt, som i sina delar liknade det polska efter Piłsudskis statskupp 1926. Den estniska militära förmågan överskuggades i skildringarna helt av de goda relationerna mellan de militära eliterna. De bägge länderna hade få vänner under mellankrigstiden, och varje välvillig gest hade ett stort symboliskt värde, även om de konkreta resultaten uteblev.

¹⁰⁰ AAN, Sztab Główny 616/131, odat. 1931, 'Bałtyk. Floty i umocnienia brzegowe' (Östersjön. Flottor och kustbefästningar). Det pågick ett samarbete mellan Finland och Estland gällande en spärrning, se Gunnar Åselius, 'Det fientliga Finland och det 'fientligt neutrala' Sverige. Den sovjetiska marinens bedömningar mellan världskriget', i Tapani Suominen (red.), *Sverige i fred. Statsmannakonst eller opportunism? En antologi om 1812 års politik* (Stockholm 2002), s. 210.

¹⁰¹ AAN, A II/86/2, 8.11.1934, Radom, kapten Ludwik Domon, rapport om tjänstgöring i det estniska infanteriet – 'Stage w piechocie estońskiej. Sprawozdanie'.

Sammanfattning och slutsatser

Den här uppsatsens syfte har varit att studera processer där Finlands och Estlands försvarsmakter analyserades av polska militärer för att skapa en bild av deras inverkan på den polska säkerheten. Begrepp som *ingroup/outgroup*, *security regime* och *belief system* har använts för att conceptualisera arbetet, som leddes av två frågor. Den ena berörde förhållandet mellan den inrikespolitiska situationen och militärförmågan, medan den andra frågan behandlade hur militära manövrar och liknande tillfällen evaluerades.

Polska militära bedömare under mellankrigstiden inlemmade Finland och Estland i en *ingroup* av stater som ansågs stå Polen värde- och normmässigt nära. Samtliga tre var nykomlingar bland Europas stater, och därmed nödgade att söka efter kort- och långsiktiga säkerhetslösningar. Att de i stort delade den militära hotbilden (Sovjetunionen) underlättade ett närmande, eller åtminstone goda relationer mellan de militära eliterna. De förenande egenskaperna ansågs vara den antisovjetiska och antikommunistiska finländska och estniska hållningen. Infogandet var otvunget och skedde utan klart formulerade spelregler. Det kan ses som ett sätt att tilldela Finland och Estland en plats i ett polskt *security regime*, ett löst säkerhetsarrangemang som bygger på bedömningar och förväntningar snarare än på egentliga överenskommelser träffade på fastslagna grunder. Här spelade den polska officerskårens *belief system* in. Militärattachéerna och de andra militära bedömarna var starkt antisovjetiska, antikommunistiska, men också antityska. Därför var förekomsten eller frånvaron av dessa egenskaper hos andra staters militära elit viktiga. Detsamma gällde manifesteringen av dessa drag inom inrikespolitiken. I bedömningen av Finlands militära förmåga var därför hanteringen av pacifistiska strömningar och kommunister viktig. De förenande egenskaperna ansågs vara så pass starka att bedömarna såg genom fingrarna på vad de betraktade som finländsk tyskvänlighet under 1920-talet, och den inkompetens som blottades under fältövningar och manövrar. Den sistnämnda faktorn komparerades av vad författaren såg som en lyckad förmedling av den officiella finländska militära manligheten med rötterna hos de forna jägarna till de polska iakttagarna. Relationerna med de estniska militära eliterna var betydligt hjärtligare än med de finländska, samtidigt som den estniska militära förmågan ansågs vara låg. Estland betraktades som en militär kraft endast i kombination med andra länders styrkor. Antikommunismen och vad som sågs som resolut agerande mot inre hot och kriser var viktiga byggstenar i infogandet av Estland i Polens *ingroup*. I stället för militär förmåga som i

fallet Finland, låg betoningen på de mycket vänskapliga kontakterna mellan den polska och den estniska krigsmakten och det rikliga informationsutbytet. Vad som kunde tolkas som oroande för den estniska statligheten och försvarsförmågan (1924, 1934, 1935), sågs i stället som bevis på att de estniska eliterna och krigsmakten var väl lämpade att hantera allehanda kris-situationer. Polens vänner var få, och ömsesidiga yttringar av välvilja och ett visst praktiskt samarbete viktiga, eftersom de kunde användas för att backa upp Polens position såväl utrikes- som inrikespolitiskt.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Rotesoldatens äktenskap, soldat- hustrun och de sociala relationerna

En studie utgående från förhållandena vid Kgl Österbottens regementes livkompanis nummer 101–150 i Nykarleby och Lappo socknar åren 1734–1806

ULF SMEDBERG

Till de nya trenderna inom den militärhistoriska forskningen hör studier av sammanhangen mellan det militära och det civila. I linje med denna trend har jag valt att göra en undersökning av ett för ifrågasvarande tidsskede försummat tema: rotesoldaternas äktenskap och den dimension dessa skapade i förhållandet till det kringliggande civilsamhället under svenska tidens ständiga knekthåll 1734–1806. Vad beträffar den svenska tidens ständiga knekthåll kan denna föga uppmärksammade aspekt tillföra mycken och värdefull kunskap om den indelta armén och dess symbios med det gamla bondesamhället.

Den österbottniska kontexten blottlägger också vissa för detta landskap speciella drag som formade utvecklingen: avtal med kronan om införande av ständigt knekthåll ingicks först 1733 varefter städslingen av soldater vidtog 1734. Österbotten var svårt förhärjat och åderlåtet på människor efter stora

ofreden, speciellt de svenskspråkiga socknarna, vilket medförde att möjligheterna att fylla manskapsbehovet med landskapets egna söner var begränsade. Det icke-österbottniska inslaget i soldatkåren var därför stort ända fram till 1700-talets slut. Speciellt framträdande är den stora andelen soldater födda i Sverige. Många av dessa utifrån kommande soldater ingick äktenskap med kvinnor från den nya hemtrakten, vilket bidrog till att de som avskedade ofta kom att stanna kvar på orten och berika sina bysamhällen genom hantverk eller andra civila yrkesfärdigheter. Genom att studera vilka kvinnor soldaterna ingick äktenskap med erhåller man också indikationer om soldaternas sociala status och förändringar i denna.

För att kunna göra en mångsidig belysning har jag samlat in fakta ur en mängd olika källor, såväl militära som civila. Basfakta om de enskilda soldaternas tjänstgöring har erhållits från mönsterrullor och övriga militära handlingar.¹ Beskrivningen av soldaternas äktenskap grundar sig i första hand på de uppgifter som finns i kyrkböckerna och i övriga kyrkliga handlingar.² För framställningen av bredare och mera ingående händelseförlopp och fenomen har de samtida rättegångsprotokollen utgjort huvudkällor.³

I den mån soldatäktenskapen har berörts i tidigare forskning är det vanligen som deltema i större översikter av det ständiga knekthållet och rotatesoldaterna. Jari Niemelä (1990) ägnar i sin bok/avhandling *Tuntematon ruutosotilas* ett avsnitt åt soldatäktenskapen som sociala indikatorer. Niemelä har granskat över 800 indelta soldater i Satakunda 1775–1835.⁴ Lars Ericson (1995) tecknar i sin bok *Svenska knektar* en fyllig bild av den svenske rotatesoldaten och hans liv, så när som på hans äktenskapsbild som berörs mycket kortfattat.⁵ I Sverige har studierna av soldatäktenskap ofta varit inriktade på de värvade soldaternas äktenskapliga och övriga förhållanden. I antologin *Ett militärt stadsproletariat. Studier av garnisonsmanskapets levnadsförhållanden i 1800-talets Stockholm* behandlar Olle Brick familjebildningen och dödlig-

¹ Militaria, Riksarkivet, Helsingfors; Sveriges riksarkiv/Krigsarkivet, Stockholm samt SVAR, Ramsele.

² Originalhandlingar i Nykarleby, Munsala och Oravais församlingars arkiv. Övriga berörda församlingars handlingar från mikrofilm, släktforskararkiven i Jakobstad och Nykarleby, samt Genealogiska Samfundets i Finland nättjänst ”Hiski”.

³ Rättegångsprotokoll från Nykarleby sockens häradsrätt 1730–1815, Landsarkivet, Vasa.

⁴ Jari Niemelä, *Tuntematon ruutosotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa* (Helsinki 1990).

⁵ Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 1995), s. 143. Om soldatänkor och soldatbarn, se s. 179–185.

heten bland gardisterna i Stockholm⁶ medan Jan Dahlström granskar deras uppförande och sociala anseende.⁷ Soldatäktenskapen uppmärksammas även i Ann Hörsells och Marie Clark Nelsons uppsats ”Familjen i förändring – Giftermål och familjebildning i Eskilstuna fristad” som ingår i den av Hans Norman (1983) redigerade antologin *Den utsatta familjen*.⁸

Soldaternas äktenskapsbild

De indelta soldaternas äktenskap är intressanta av flera skäl. Det ständiga knekthållets utformning lyfte fram soldathustrun som soldattorpets värdinna och gav henne ansvar för torpet i mannens frånvaro. Hon tilldelades med andra ord en roll i systemet och därför saknade det inte betydelse vem soldaten gifte sig med. Detta underströks också genom att kompanichefens tillstånd krävdes för ett tilltänt äktenskap.⁹

Soldathustrun kom dessutom oftast att utgöra en viktig förbindelselänk till civilsamhället. Genom att ingå äktenskap med en kvinna från byn eller socknen stärkte i synnerhet en utifrån kommande soldat sin position, speciellt om hustrun tillhörde någon av de mera inflytelserika bondesläkterna. Efterhand kom även soldatbarnen ofta att befästa integrationen i närsamhället genom sina äktenskap.

Med vem gifte sig en nyantagen soldat – eller, som man också kunde fråga, vem var beredd att bli hans hustru? För att få svar på detta har jag, primärt med avseende på soldatens första äktenskap efter antagningen, granskat 325 soldatäktenskap under åren 1734–1806, d.v.s. alla som har kunnat komma i fråga representerande nämnda nummer och om vilka jag har funnit information.

Som Figur 1 visar var en stor del av soldaterna gifta redan vid inskrivningen, 137 man eller 42 procent. Detta betyder ändå inte entydigt att de saknade en militär identitet när äktenskapen ingicks. Många av dem som in-

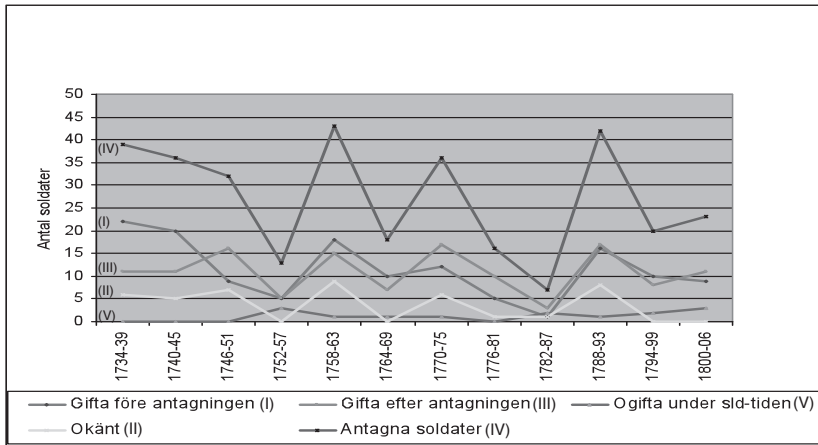
⁶ Olle Brick, ’Familjebildning och dödlighet’, Gunnar Artéus (red.), *Ett militärt stadsproletariat. Studier av garnisonsmanskapets levnadsförhållanden i 1800-talets Stockholm* (Stockholm 1988), s. 58–82.

⁷ Jan Dahlström, ’Uppförande och socialt anseende’, Gunnar Artéus (red.), *Ett militärt stadsproletariat. Studier av garnisonsmanskapets levnadsförhållanden i 1800-talets Stockholm* (Stockholm 1988), s. 83–113.

⁸ Ann Hörsell & Marie Clark Nelson, ’Familjen i förändring. Giftermål och familjebildning i Eskilstuna fristad’, Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen* (Stockholm 1983), s. 55–64.

⁹ Ett antal dylika tillstånd från 1760-talet finns fortfarande bevarade som hyllmaterial i Nykarleby församlings arkiv.

Figur 1: Soldaternas äktenskapsbild 1734–1806 (N=319)

Källor: Riksarkivet, Helsingfors: generalmönsterrullor, besiktnings- och kassationsmönsterrullor för Österbottens regemente 1737–1808, övriga militära handlingar 1733–1811. Sveriges riksarkiv/Krigsarkivet, Stockholm: dito jämte SVAR, Ramsele: Vadstena krigsmanshuskassas förteckning över gratialister. Landsarkivet, Vasa: rättegångsprotokoll, Nykarleby sockens häradsrätt 1730–1815, dito bouppteckningar med flera samtida handlingar. Kyrkoarkiv: Munsala, Nykarleby och Oravais församlingars kyrkböcker med flera handlingar. Genealogiska Samfundet i Finland: "Hiski" på internet för personforskning i övriga berörda församlingar i Finland. Släktforskararkiven i Jakobstad och Nykarleby: diverse församlingars kyrkböcker på mikrofilm.

skrevs som soldater var nämligen vargeringsmän¹⁰ som hade hunnit gifta sig i den egenskapen. Av dem som är identifierade som tidigare vargeringsmän hörde ca 44 procent till den kategorin.

Att utvidga denna undersökning till att omfatta även dessa reservsoldaters äktenskap skulle vålla vissa problem, främst genom att bilden av vilka som hade varit vargeringsmän och vilka som kom direkt från det civila samhället är högst diffus för långa perioder. Om det saknas vargeringslängder eller om en på orten förekommande dräng inte omnämns som vargeringskarl i källorna, är det svårt eller omöjligt att identifiera honom som sådan. Eftersom det handlar om relativt unga män var flertalet av de inskrivna soldaterna, 145 man eller 45 procent, ogifta. Av dessa förblev 14 man av olika skäl ogifta under sin soldattid. För 43 man eller 13 procent är de behövliga personupp-

¹⁰ Manskapsreserv för de indelta trupperna, införd 1741.

gifterna bristfälliga eller saknas helt och dessa sammanförs under rubriken ”okänt”.

Som framgår av figuren uppvisar kurvorna för gifta och ogifta en anmärkningsvärt stor följsamhet och växlar temporärt i toppen utan att antyda någon definitiv utveckling i någondera riktningen. De stora topparna avspeglar förlustbringande händelser som hattarnas krig, de första byggkommenderingarna till Helsingfors, pommerska kriget, Sveaborgskommenderingen 1772–1773 och Gustaf III:s krig.

En av de första personliga åtgärderna en nyantagen ogift soldat vidtog efter antagningen var att gifta sig. Han hade med andra ord redan gjort sitt val, men hade väntat på att få en ekonomiskt tryggad situation och tillgång till

Tabell 1: Soldatäktenskap ingångna efter antagningen: Hustruns bakgrund 1734–1806

Antagnings- år	Bonddotter	Bonddotter-piga	Piga	Soldatdotter-piga	Skjuts:ättardotter	Drängdotter	Trossdrängsdotter	Torpardotter	Borgardotter	U.off.-klockardotter	Bondänka	Soldatänka	Änka: Övr. & ospecif.	Okänt	Sammanlagt
1734–39	0	3	4	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	11
1740–45	0	2	6	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	11
1746–51	1	1	3	2	0	0	0	0	1	0	0	3	0	5	16
1752–57	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
1758–63	3	0	2	3	0	0	0	0	1	1	0	1	1	4	16
1764–69	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2	7
1770–75	8	2	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	16
1776–81	5	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	10
1782–87	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1788–93	12	0	1	1	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	17
1794–99	4	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	8
1800–06	3	0	0	1	0	1	0	2	0	0	1	0	1	2	11
	43	10	21	11	1	3	1	4	2	1	3	5	5	21	131

Källor: Riksarkivet, Helsingfors: generalmönsterrullor, besiktnings- och kassationsmönsterrullor för Österbottens regemente 1737–1808, övriga militära handlingar 1733–1811. Sveriges riksarkiv/Krigsarkivet, Stockholm: dito jämte SVAR, Ramsle: Vadstena krigsmanshuskassas förteckning över gratialister. Landsarkivet, Vasa: rättegångsprotokoll, Nykarleby sockens häradsrätt 1730–1815, dito bouppteckningar med flera samtida handlingar. Kyrkoarkiv: Munsala, Nykarleby och Oravais församlingars kyrkböcker med flera handlingar. Genealogiska Samfundet i Finland: ”Hiski” på internet för personforskning i övriga berörda församlingar i Finland. Släktforskararkiven i Jakobstad och Nykarleby: diverse församlingars kyrkböcker på mikrofilm.

ett "eget" hem för den blivande hustrun. Var hade han då hittat henne? Att göra upp en statistisk översikt över soldathustrurnas härkomst är rätt så vanskligt. Påfallande många av dem var pigor om vilka källorna nöjer sig med att berätta var de tjänade och möjligen deras födelseår men mera sällan deras födelsedatum och hemort. Deras namn, oftast förnamn och patronymikon, är inte heller till stor hjälp om övriga personuppgifter saknas. Dessa pigor tjänade vanligen på orten eller så hade soldaterna kommit i kontakt med dem under sin egen tidigare drängtjänst. Många soldater hämtade sin hustru på den egna hemorten eller i de egna hemtrakterna. Under hela perioden var det dock vanligt att soldater gifte sig med kvinnor från den nya hembyn eller socknen. Dessa äktenskap utgjorde minst en fjärdedel av de efter antagandet ingångna äktenskapen och över hälften av hustrurna var bonddöttrar. Av den största utifrån kommande gruppen, de i Sverige födda, gifte sig de flesta soldaterna, så när som på ett par undantag, med kvinnor från orten. Nästan hälften av dem fann sin hustru i den nya hembyn.

Årtalen i Tabell 1 anger inte tiden för äktenskaps ingående utan soldatens antagningsår. Som här nämnts var det vanligt att soldaterna gifte sig en kort tid efter antagningen, ofta bara någon eller några veckor efter denna, vilket innebär att äktenskapen vanligen hade ingåtts inom samma tidsramar.

Som Tabell 1 visar var bonddöttrarna, här kategorierna "bonddotter" och "bonddotter-piga", soldaternas vanligaste äktenskapspartners ända sedan det fasta knekthållets införande och står för minst 40,5 procent, detta med reservation eftersom deras eventuella andel i kategorin "piga" är obekant. Denna torde dock i huvudsak domineras av kvinnor från den obesuttna delen av landsbygdsbefolkningen och utgör närmare en tredjedel. Även de fyra följande grupperna torde nämligen ha bestått av pigor även om det inte framkommer i sammanhanget. En synlig grupp bland dessa utgör soldatdöttrarna, 8,4 procent av samtliga. Att gruppen torpare är under tillväxt i bondesamhället illustreras av torpardöttrarnas förekomst i statistiken under 1700-talets senare del. I 16 procent av fallen saknas de behövliga uppgifterna om den kvinna soldaten ingick äktenskap med.

En speciell grupp utgörs av änkorna, 9,9 procent. Bondänkorna var få, två i det första skedet och en i det sista. En soldat var måhända inget förstahandsval för en yngre bondänka. Soldatänkorna syns i statistiken fram till 1760-talet men inte efteråt. Förklaringen kan lika mycket – om inte mera – vara soldatänkans val som soldatens. Vem visste väl bättre än en soldatänka hur kort ett sådant äktenskap kunde bli och om de problem som hörde till:

en man som ofta var borta hemifrån, ibland under mycket långa perioder med liv och hälsa på spel, vilket tvingade hustrun att ensam bära ansvar för familjens barn och soldattorpet med husdjur och odlingar.

Med mannens avgång upphörde rätten till torpet, och därmed blev en soldatänka med sina barn utlämnad åt roteböndernas mer eller mindre goda vilja att uppfylla sina skyldigheter mot henne, en ”börda” som dessa ofta och gärna försökte slingra sig undan. Helst såg de att hennes försörjning tryggades på annat sätt och ett sådant var att den nye soldaten kunde övertalas att ”konservera änkan”, d.v.s. gifta sig med henne. I detta material har jag påträffat endast två sådana fall: 1744, året efter antagningen, gifte sig nr 132 Matts Friman, 23 år och född i Savolax, med företrädaren Thomas Frimans änka, Maria Henricsdotter, som var tolv år äldre än han själv. År 1760 inträffade följande fall när den 19-årige soldaten nr 103 Anders (I) Nyberg¹¹, från Munsala kapellförsamling, knappt ett år efter antagningen äktade företrädaren Matts (III) Nybergs änka, Catharina Mattsdotter, som var tio år äldre än soldaten.

Ett belysande öde representerar Beata Hindrichsdotter vars man Matts Frimodig försvann efter kapitulationen i Helsingfors 1742. Två man följde honom i snabb takt i tjänsten för att lika snabbt avgå. I den tredje efterträdaren Henric (II) Frimodig fann hon en ny man – för att efter ett år bli soldatänka för andra gången när mannen avled 1748 under byggekommenderingen i Helsingfors.

Att soldathustrurna ofta var äldre än sina män hör till de gängse uppfattningarna om soldatäktenskapen. I en studie över olika samhällsgruppers förstagångsäktenskap i Eskilstuna i Sverige 1811–1815 framkom att soldaternas hustrur i genomsnitt var mer än tre år äldre än sina män.¹² Nykarlebymaterialet ger vid handen att drygt en tredjedel av de äktenskap soldater ingick (som det första) efter antagningen, 45 av 131, var med en kvinna som var äldre än mannen. Av dessa 45 var, som tabell 2 visar, drygt en tredjedel eller 35,5 procent i det närmaste jämnåriga med eller obetydligt äldre än mannen, 1–3 år äldre än denne. Numerärt störst var gruppen 5–10 år äldre än mannen, omfattande 19 kvinnor eller 42 procent av de 45.

Ett extremfall utgörs av Hindrich Rönblads hustru Margeta Mårtensdotter Hummer, som om åldersuppgifterna stämmer var 30 år äldre än sin man.

¹¹ Soldater med samma namn särskiljs genom att de, enligt den ordning de uppträder i tjänsten, förses med romersk siffra inom parentes.

¹² Hørsell & Clark Nelson, 'Familjen i förändring', s. 55–64.

Tabell 2: *Soldaters första äktenskap med hustrun äldre än mannen 1734–1806*

	1–3 år	4–10 år	11–15 år	16–20 år	21–25 år	26–30 år	okänt	Sammanl.	Hustrun äldre - i % av periodens äktenskap (tot. 45/131).
1. 1734–39	2	0	0	0	0	1	0	3	27,3
2. 1740–45	1	0	2	0	0	0	0	3	27,3
3. 1746–51	1	1	0	0	0	1	1	4	25,0
4. 1752–57	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0
5. 1758–63	0	3	2	0	1	0	0	6	40,0
6. 1764–69	2	1	1	0	0	0	0	4	57,1
7. 1770–75	2	4	0	0	0	0	0	6	35,3
8. 1776–81	3	0	0	0	0	0	0	3	30,0
9. 1782–87	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0
10. 1788–93	3	4	1	0	0	0	0	8	47,1
11. 1794–99	2	2	0	0	0	0	0	4	50,0
12. 1800–06	0	4	0	0	0	0	0	4	36,4
Tillsammans	16	19	6	0	1	2	1	45	34,5

Källor: Riksarkivet, Helsingfors: generalmönsterrullor, besiktnings- och kassationsmönsterrullor för Österbottens regemente 1737–1808, övriga militära handlingar 1733–1811. Sveriges riksarkiv/Krigsarkivet, Stockholm: dito jämte SVAR, Ramsele: Vadstena krigsmanshuskassas förteckning över gratialister. Landsarkivet, Vasa: rättegångsprotokoll, Nykarleby sockens häradsrätt 1730–1815, dito bouppteckningar med flera samtida handlingar. Kyrkoarkiv: Mun-sala, Nykarleby och Oravais församlingars kyrkböcker med flera handlingar. Genealogiska Samfundet i Finland: ”Hiski” på internet för personforskning i övriga berörda församlingar i Finland. Släktforskararkiven i Jakobstad och Nykarleby: diverse församlingars kyrkböcker på mikrofilm.

Hon var född i Gamlakarleby socken, dotter till en soldat och själv änka efter Såka-soldaten Lars Frisk.¹³ Hon hade vistats på det ena av de två soldatorpen på Larsbacken i Vexala, förmodligen för att ta hand om en föräldralös systemson. Hennes syster, gift med soldaten nr 110 Nils Wexler, hade blivit dömd till döden för tjuvnad¹⁴ och mannen dog kort därefter (1749) under den första byggkommenderingen i Helsingfors. Det nya äktenskapet kom till som följd av påtryckningar från upprörda bybor, som misstänkte ”oanständigt umgänge” mellan änkan och den 30 år yngre vargeringskarlen Hindrich Hindrichsson. Bägge förnekade allt sådant, och änkan hävdade att hon en-

¹³ <http://hiski.genealogia.fi/hiski>: Gamlakarleby sockens historiska böcker.

¹⁴ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1748 (C5a3), hösttinget § 10, dito domboken för 1749, Landsarkivet, Vasa.

bart hade fått hjälp med vedhuggning, höbärgning och ”andra tarvting” av vargeringskarlen.¹⁵ Hösten 1750, drygt ett halvår efter sin inskrivning som ny soldat nr 109 Rönblad, äktade han änkan på granntorpet och därmed löstes förmodligen samtligas problem. Moralen var återställd på Larsbacken och därmed också byfriden. Soldaten fick en hustru som visste vad som krävdes av en soldathustru och hon fick i sin tur ett hem och en äkta man som bl.a. kunde hjälpa henne med att reglera de skulder hon ådragit sig i form av lån.¹⁶ Rotebönderna på torp nr 110 kunde glädja sig åt att de blev av med änkan på enklaste möjliga sätt när hon flyttade över till torpet på andra sidan vägen. Några egna barn fick makarna Rönblad inte, men i övrigt tycks inte ålderskillnaden ha utgjort något problem. Hindrich Rönblad dog redan 1758 i pommerska kriget och hans Margeta kom att överleva honom med 25 år. Hon dog 1783 i Vexala.

I det närmaste lika stor bör ålderskillnaden ha varit när soldaten nr 122 Jacob Storman 1739 gifte sig med bondänkan Sophia Henricsdotter Styrman från Karby, han 38 år och hon 66. Hemmanet hade redan då övergått till dottern och svärsonen Pehr Styrman som på anfordran 1742 vägrade att ge svärmodern sytningsjord, eftersom hon hade gift sig med soldaten Storman och kunde få sin försörjning från soldattorpet.¹⁷

Soldatens omgifte och vargeringskarlarnas äktenskapsbild

Ett antal soldater kom efterhand att ingå nya äktenskap efter den första hus-truns bortgång vilket inbjuder till jämförelser. 23 man hann ingå ett andra äktenskap under sin soldattid, 15 efter den och 6 av dessa ännu ett tredje. De två sistnämnda kategorierna faller dock utanför ramarna för denna undersökning.

Bilden av soldatens andra äktenskap visar inte upp några dramatiska skillnader i jämförelse med de soldatäktenskap som här tidigare redovisats. Andelen bonddöttrar ökar från minst 40,5 till 52 procent medan andelen kvinnor från den obesuttna delen av befolkningen sjunker med 3 procentenheter. Andelen änkor förblir i det närmaste oförändrad men en minskning om 1,2 procent noteras. Att notera är dock att andelen ”okänt förhållande” här är halverad till 8,7 procent. Den mest framträdande skillnaden noteras i ålders-

¹⁵ Kyrkorådets protokoll 13.8.1749, Munsala församlings arkiv.

¹⁶ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1754 (volym C5a4), hösttinget § 54, Landsarkivet, Vasa.

¹⁷ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1742 (volym C5a2), Landsarkivet, Vasa.

förhållandena. Från situationen i första äktenskapet, där drygt en tredjedel av soldaterna gifte sig med kvinnor som var äldre än de själva, ingås det andra äktenskapet i drygt 90 procent av fallen med en yngre kvinna.

De tidigare nämnda vargeringskarlarnas äktenskapsbild påminner i stort sett om den som redovisades för det första soldatäktenskapet. Här är dock andelen bonddöttrar klart mindre medan kategorin soldatdöttrar ligger 3 procentenheter över de siffror som redovisas för det första soldatäktenskapet. Beträffande dessa vargeringskarlsäktenskap bör dock noteras att nästan en tredjedel av de studerade fallen p.g.a. bristande personuppgifter för hustrun hänförts till kategorin obekant, och nämnda siffror får därför mera ses som tendensangivande än som stabilt underbyggda fakta.

Den giftasbenägne soldaten och undantagen

För de soldater som ville gifta sig och leva ett normalt familjeliv erbjöd det ständiga knekthållet helt andra möjligheter än det tidigare systemet. De gällande kyrkliga och samhällliga normerna stödde äktenskapet, och dessutom krävde det nya systemet med dess torpbruk, mer eller mindre, även en kvinnas närvaro.

Den andel av den indelta soldatkåren som till synes valde en ungkarls-tillvaro är också anmärkningsvärt liten. Till denna grupp kan inte hänföras unga soldater som mötte en förtida död i tjänsten utan att egentligen ha haft möjlighet att gifta sig. Det återstår då enbart en handfull män, cirka 2,5 procent av de 365 som denna undersökning omfattar, som fram emot 30-årsåldern och efter minst 5 år som soldat/vargeringskarl fortfarande var ogifta. Ingen ogift soldat uppnådde de erforderade 30 tjänsteåren. Eric (I) Söderströms tjänstgöring avbröts efter 14 tjänsteår genom hans bortgång i kræfta (cancer). Eric Klingas tjänstgöring avbröts efter 8 år av hans snabbt nedbrytande lungdot. Bland de övriga fallen noteras tre föravskedade/kasserade och en som blev befördrad till underofficer men valde att avgå ur tjänsten. Den som kom närmast var den obändige nr 145 Johan Ahl vars 14-åriga tjänstgöring avbröts till följd av utgången av 1808–1809 års krig, men vissa omständigheter gör att man kan ifrågasätta hans ambitioner, beträffande både fulltidstjänstgöring och ungkarlslivet. Två gånger hade han blivit pryglad för rymningsförsök¹⁸ och när hans soldattid var över gifte han sig.

¹⁸ 1802 års straffrulla för Österbottens regementes livkompani, Militaria, mikrofilm nr 55036, Riksarkivet, Helsingfors; Kvartalsförslag för Österbottens regementes livkompani 15.12.1808, Krigsarkivet, Stockholm.

Musickestund i soldattorpet. Re-enactment med korpralen och klarinettesten Adolph Ekman d.y. (1772–1808) övande med hustrun Greta Margareta som åhörare. I rollen som Ekman ses sentida ättlingen Erik Wallin och som hustrun Märta Wallin. Foto: John Långs.

I kontrast till bilden av den giftasbenägne soldaten står också några sällfall med soldater och vargeringskarlar som valt att tillgodogöra sig äktenskapets glädjeämnen i förväg men utan någon som helst avsikt att gifta sig. Mönstret var speciellt vanligt inom vargeringskåren, men vissa försökte bibehålla denna livsstil även efter inskrivningen till ordinarie soldattjänst.

Myndigheterna och särskilt prästerskapet, som såg fenomenet som ett hot mot den allmänna moralen, gick till resolut motattack när formerna blev för provokativa, d.v.s. när föräktenskapliga förbindelser kunde bevisas i form av födda barn; de berörda levde i vad som i dag skulle kallas ”fria förhållanden” och uppmaningar till äktenskap årtlyddes inte. Prästerskapet kunde enklast demonstrera sin makt, även över trilskande soldater, genom att formligen tvinga dem att gifta sig med de berörda kvinnorna och att därigenom ta ansvar för sina handlingar. Att speciellt soldater som förskaffat sig en hårdför profil tvingades böja sig ökade givetvis respekten för kyrkan och prästerskapet. Exempel på detta är följande fall:

År 1764 tvingades Johan Andersson (Strömsjö), då ännu vargeringskarl, att ingå äktenskap med pigan Caisa Mattsdotter som året innan hade fött tvillingar. Pigan hävdade att hon och soldaten var trolovade, vilket denne i sin tur förnekade. Eftersom soldaten, ställd mot väggen, inte ville avlägga *värjemålsed*¹⁹, valde häradsrätten att i detta fall förlita sig på kvinnan och ålade honom att äkta henne.²⁰ Ett säreget fall utgör legaliseringen av förhållandet mellan soldaten nr 141 Nils Österdahl och krögaränkan Magdalena Nilsdotter Färdig. Efter att änkan 1772 angett soldaten som fader till hennes nyfödde son förklarade han sig villig att äkta henne, men denna gång var det prästerskapet som ställde sig i vägen och vägrade att viga de två eftersom soldaten inte kunde uppvisa något prästbetyg från Stockholm. Samma höst fick regementet sin ödesdigra kommendering till Sveaborg där Österdahl i april 1773 blev ett av de många dödsoffren. Meddelandet om hans död nådde häradsrätten under den pågående behandlingen av målet. Genom att krögaränkan förklarades som Österdahls fästekvinna kom hon undan med ett lindrigare straff. I en marginalanteckning till dopboken läses att hon ”förklarats som Österdahls hustru”.²¹

En som verkligen bjöd både myndigheterna och den berörda kvinnan motstånd var Isaac Stålt. Oaktat upprepade uppmaningar av prästerskapet och häradsrättens åläggande om giftermål födde hans fästmö, Anna Ericsdotter, 1788 ännu ett andra utomäktenskapligt barn. Vid häradsrättens behandling av detta fall förnekade Stålt sitt faderskap, något som fick rätten att ta till det juridiskt intressanta greppet att ålägga soldaten att bevisa att hans fästmö hade varit honom otrogen.²² Med en bevisbörda av detta slag var han ställd mot väggen men ödet gav honom oväntat en ny respit, Gustaf III:s krig 1788–1790. Återkommen från detta ställdes han åter inför det nu ofrånkomliga äktenskapet, men först på årets sista dag 1791 lät Stålt viga sig vid sin sju år äldre fästmö. Med åren tycks han ändå ha funnit sig väl tillrätta som äkta man, eftersom ingenting har framkommit som tyder på någonting annat. Nr 103 Stålt dog 1808 för kung och fädernesland.

¹⁹ Genom att avge värjemålsed kunde en tilltalad svära sig fri från åtalet.

²⁰ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1764 (volym C5a9), vintertinget § 13; hösttinget, § 26, Landsarkivet, Vasa.

²¹ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1772 (volym C5a12), hösttinget § 29; domboken för 1773 (volym C5a13), vintertinget § 83, Landsarkivet, Vasa.

²² Häradsrättens i Nykarleby dombok för 1788 (volym C5a28), vintertinget § 64, Vasa landsarkiv.

Soldatbustruns roll

Som tidigare konstaterats förutsattes att en indelt soldat skulle vara gift. Redan i avtalet mellan kronan och allmogen från 1733 tilldelas också soldathustrun en viktig och ansvarsfull roll i systemet. Enligt avtalets sjätte paragraf skulle hustrun bebo och inneha torpet då knekten ”befann sig på tåg eller i fält” så länge hon förhöll sig ”stilla och redligen” gentemot roten och ”drog all behörig försorg om torpets wid mach hållande”. Formuleringen ålägger, som framgår, ansvar samtidigt som den innehåller vissa förbehåll. De syne-nämnder som med några års mellanrum granskade torpens skick var också snabba med att vältra över det ekonomiska ansvaret på soldathustrun eller soldatänkan för skador som uppkommit på torpbyggnaderna under man-nens frånvaro.²³

Hur paragraf 6 kunde användas mot soldatfamiljen framkommer i den rättsliga behandlingen av roteböndernas egenmäktiga förfarande med skörden på torp nr 105 i Hirvlax. Vid sin hemkomst från kriget fann soldaten Carl Hag att hans tidigare rotebönder (enligt gamla roteringen) enligt hans förmenande hade bärgat och begagnat sig av torpets avkastning för vilket han yrkade på ersättning. Bönderna framförde många och delvis motstridiga argument till sitt försvar och hävdade att de inte hade befattat sig med torpägorna. Vilka av dessa som hade blivit bärgade visste de inte heller, eftersom soldatens hustru som följd av de ryska truppernas inmarsch hade flyttat till sin hemsocken Vetil. Eftersom Hag ”efter berättelser skall ha rymt” från armén ansåg bönderna sig inte vara skyldiga att svara för avkastningen från hans torp.²⁴ Häradsrätten konstaterade att rotebönderna, enligt kontraktet med kronan, varken varit skyldiga eller berättigade att ta torpet i besittning ”då Hag var i fält och kvarlämnat dess hustru som rätteligen bort sköta torpet”. Att soldathustrun hade lämnat torpet och att soldaten inte kunde bevisa sina anklagelser mot svarandesidan, blev sedan den formella motiveringen till häradsrättens beslut att förkasta åtalet och att ålägga soldaten att betala rättegångskostnaderna. I ett efterföljande mål dömdes soldat Hag dessutom för att han ”okvädat” en av bönderna

²³ Syneinstrument från synen av soldattorpen vid Österbottens regementes livkompani från den 25 maj och följande dagar 1752, numren 121 och 137, Militaria nr 352, Riksarkivet, Helsingfors.

²⁴ Enligt avräkningsrullan från 1811 hade Hag rymt från armén 27.12.1808 under ”dödsvintern” i Torneåtrakten.

och ”kallat honom tjuv” till böter och erläggande av rättegångskostnaderna samt ålades offentlig avbön.²⁵

Att soldathustrurnas ansvar för torpen drevs till sin spets på detta sätt hörde inte till vanligheterna, men däremot var det inte ovanligt att soldathustrurna och soldatänkorna kunde bli tvungna att rättsligt försvara familjens intressen. Mellan soldaterna och rotehållarna pågick ständiga tvister, speciellt om soldatjordarnas tillstånd. Under tider när soldaterna var ute i krig eller befann sig på andra längre kommenderingar hade roteböndernas försummelse en benägenhet att ackumuleras. Efter varje krig fick domstolarna ta ställning till käromål från såväl hemvända soldater som soldathustrur och soldatänkor. Mitt under pågående krig 1808 stämde Brita Kask en av rotebönderna som hade underlåtit att förse soldattorpets nya foderlada med både tak och golv. Den handlingskraftiga soldathustrun hade därför hemförskaffat det behövliga virket och halmen och låtit färdigställa ladan för vilket hon fordrade ersättning av svaranden.²⁶ Efter 1808–1809 års krig förekom flera soldatänkor som både kände och svarade i mål som berörde skötseln eller vanskötseln av soldatjordarna.

Soldathustruns insatser handlade ändå, förutom om omvårdnaden av barnen, mest om de vardagliga arbetsuppgifterna. Torpets jordbruk var av blygsam omfattning; åkerarealen omfattade 1 tunnland och ängsmarken 12–15 skrinland – det senare enligt 1791 års syneinstrument som uppvisar vissa variationer mellan såväl de enskilda rotarna som socknarna.²⁷ Brännved skulle införskaffas och under männens frånvaro föll allt arbete på kvinnorna. Under pommerska kriget hade kvinnorna synbarligen bryderi med vedanskaffningen när byamännen 1760 gav sitt samtycke till att soldathustrurna skulle få ”upqwista winfällan och Törfwedsskatorne”²⁸ på övre heden och även lovade att sköta om hemkörningen av veden.²⁹ Att förena utearbete med barnpassning och övriga hemmasysslor hade sina svårigheter, ibland högst speciella sådana. Soldat nr 122 Stormans hustru krävde vid syneförrätt-

²⁵ Häradsrättens i Nykarleby dombok 1809 (volym C4a6), vintertinget § 189, höstinget § 82; domboken för 1810 (volym C4a7), vintertinget § 108, Landsarkivet, Vasa.

²⁶ Häradsrättens i Nykarleby dombok för 1808 (volym C4a5), höstinget § 88 och 102, Vasa landsarkiv.

²⁷ Ulf Smedberg, 'Det österbottniska soldattorpets under den svenska tiden', Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning* (Oravais 1999), s. 254.

²⁸ Topparna från trädet som fällt för tjärbränning.

²⁹ *Socklot byarätts protokoll 1751–1760*, 13.9.1760 § 12, Folklivsstudier VIII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 444 (Helsingfors 1971).

ningen 1752 att torpet, som låg vid Socklot åbro invid allmänna landsvägen norrut, skulle flyttas in i byn (Storsocklot) där de båda övriga fanns eller alla tre till ett nytt ställe. På ifrågavarande ställe besvärades familjen av resande och när soldaten var borta vågade hustrun inte lämna barnen ensamma vid torpet utan var tvungen att stanna hemma och lämna övriga sysslor ogjorda.³⁰

Att sköta husdjuren var av allt att döma uttryckligen ”kvinnogöra”. I ett vittnesmål från 1764 berättade Vexalaskoldaten Johan (II) Wexlers tonåriga dotter att hon aldrig sett fadern ”stilla” (utfodra) boskapen under den tid hon mindes. Hästen, som förvarades i ett ”lider” mellan fähuset och ladan, brukade fadern vattna enbart vid brunnen, och fähuset var så litet att man inte fick rum för något ”watakärl” där, utan vatten måste bäras dit varje gång kreaturen skulle vattnas. Uppmaningar av kvinnor om att ge djuren vatten eller hö besvarade han med: ”Gör det själv”.³¹

Omsorgen om familjens ekonomi kunde i extrema fall tvinga soldathustrur till drastiska åtgärder även gentemot den egna mannen. När männens alkoholberoende höll på att bringa även hustrun och barnen i misär kunde rättsväsendet nämligen erbjuda en viss hjälp. År 1785 beviljades nr 128 Jacob Flodins hustru, Susanna Eliaedotter, äktenskapsförord av häradsrätten i Nykarleby. Hon hade motiverat sin ansökan med sin oro över att hennes lott annars skulle gå åt till att återbetala skulder som mannen förmodades åsamka sig. Enligt hustrun var mannen så begiven på drycker att han ”förstörde deras egendom och fördiupade dem i gäld”. För att styrka sin sak framlade hon ett betyg av kyrkoherden Johan Forshaells i vilket intygades att Flodin var begiven på liderlighet, förstörde sin egendom och dessutom var lagdömd.³² I samma situation befann sig Johan Bergs (tidigare Söderberg) hustru, Brita Mattsdotter, när hon två år senare vände sig till häradsrätten med en anhållan om att mannen skulle ställas under förmyndarskap. Hennes man uppgavs då vara så begiven på fylleri att han förslösade ”till och med det nödvändigaste af uppehållet” för henne och barnen. Rätten biföll soldathustruns anhållan.³³

³⁰ Syneinstrument från torpsynen vid livkompaniet av Österbottens regemente 1752, torp nr 122, Militaria nr 352, Riksarkivet, Helsingfors.

³¹ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1764 (volym C5a9), vintertinget § 74, Vasa landsarkiv.

³² Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1785 (volym C5a25) hösttinget § 30, Vasa landsarkiv.

³³ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1787 (volym C5a27) hösttinget § 62, Vasa landsarkiv.

Nr 144 Johan Berg dog i september 1788 som den förste Nykarlebysoldaten i Gustaf III:s krig. År 1789 stod hans änka Brita Mattsdotter inför rätta, anklagad för att ha gömt undan sin ko så att landsfiskalen inte skulle kunna auktionera ut den för att återgålda en skuld. Brita Mattsdotter förnekade att kon hade blivit utmätt av detta skäl och hävdade att hennes man hade slaktat kon ”wid des afresa till Armén”. Vid vintertinget 1790 befriades hon från åtalet.³⁴ Även hennes dotter, Ulrica Johansdotter Söderberg, följde exemplet med att söka rättslig hjälp. Sitt äktenskapsförord från 1802 kunde hon sedan åberopa när kon och en kalv samt fyra får stod inför utmätningshot p.g.a. en skuld hennes man, nr 102 Matts Smed, hade lämnat obetald.³⁵

Den erfarna, handlingskraftiga hustrun kunde stötta soldaten på många sätt. Socialt kunde hon fungera som en återhållande kraft om mannen tenderade att dras in i skadliga beteendemönster och i stället styra utvecklingen till familjens bästa. Var hustrun svag och oerfaren var hennes möjligheter att påverka mannen små, vare sig det handlade om en omogen man, präglad av den machokultur som fanns i soldatkåren, eller en som skadats av traumatiska upplevelser. Hade mannen asociala drag var det snarare risk för att hustrun drogs in i samma mönster. I undersökningsmaterialet finns exempel på soldater med kriminellt beteende som hade hustrun med på sina stöldräder, ofta dock i en mera passiv roll.

Eftersom kvinnan i det dåtida samhället tillskrevs ett större ansvar för äktenskapet än mannen var hustruns eventuella lättsinne och omogenhet egenskaper som hotade själva grunden för äktenskapet. Att hustrun var något år äldre än mannen var för övrigt ingen absolut garanti för att problem av detta slag inte skulle dyka upp, speciellt som följd av de långa perioder som soldaterna kunde vara borta hemifrån på sina kommenderingar. Soldaternas fränvaro lockade även allehanda ”pigjtusare” i byarna till att närgånget utforska eventuella möjligheter till lösa förbindelser med ensamma soldathustrur och soldatdöttrar. Detta belyses i följande äktenskapskris som fick en förvånansvärt odramatisk upplösning.

År 1778 stod soldaten nr 109 Petter (II) Högbom och hans hustru Margareta Grelsdotter inför häradsrätten, eftersom kyrkorådets försök att tala dem till rätta hade misslyckats. Under soldatens kommendering till Sveaborg

³⁴ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1789 (volym C5a29) hösttinget § 40; domboken för 1790 (volym C5a30), vintertinget § 31, Vasa landsarkiv.

³⁵ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1807 (volym C4a4) vintertinget § 81, Vasa landsarkiv.

hade hustrun umgåtts misstänkt förtroligt med en ung bondson i Vexala och t.o.m. lånat ut soldatens kläder åt denne som i det närmaste hade nött upp dem. Enligt vittnen hade bondsonen ofta vistats på torpet och även övernattat där. Hustrun medgav att så hade varit fallet men tyckte att mannen bråkade i onödan om hennes ”oskyldiga vänskap” med bondsonen och hade, enligt mannen, bemött hans varningar med ”föracht och åtlöje”. Soldaten ville ändå dra streck över det skedda och fortsätta samlevnaden. Så beslöts också och rätten ålade bondsonen, ”som med sitt uppförande förorsakat rättegången”, att betala kostnaderna.³⁶

Soldaten som resursperson för sin omgivning

Soldaten och hans familjemedlemmar tillförde sina byasamhällen välkomna extra resurser på olika områden. Årtiondena efter stora ofreden krävde återhämtningen stora arbetsinsatser av en starkt decimerad och illa åtgången befolkning av överlevare. Vi har i dag svårt att föreställa oss de materiella brister som rådde decennierna efter stora ofreden, speciellt i de österbottniska kustsocknarna, och ännu svårare att föreställa oss de personella bristerna. Följande exempel i primärkällorna har handplockats för att belysa den breda och mångsidiga ”resurspool” rotesoldaterna med sina familjemedlemmar kunde utgöra för sina byar på de mest väsensskilda områden.

Rotebönderna hade rätt att utnyttja soldaterna som arbetskraft mot ersättning och även på andra håll kunde de förekomma som daglönare. Förutom dessa insatser kunde de även berika sin omgivning genom att utöva de färdigheter de ofta hade inom olika specialområden och som hantverkare. Vissa av mönstringsrullorna nämner också vilka civila yrkeskunskaper de enskilda soldaterna hade.³⁷ En stor del av dem uppgavs vara timmermän och snickare. Bland de övriga hittas man murare, smeder, skomakare, skräddare, vävare, krukmakare, kolare med flera. Många har färdigheter på flera yrkesområden. Johan Smedman (i tjänst 1742–1761) var murare, snickare och timmerman och Henric Munck (i tjänst 1742–1757) hjulmakare och snickare. Johan (II) Hagman (i tjänst 1743–1775) benämns timmerman, snickare och gelbgjutare (mässingsgjutare) och Gabriel Holmstedt (i tjänst 1740–1757) snickare och skräddare. Många av dem som hade mera kvalificerade yrkeskunskaper

³⁶ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1778 (volym C5a18), vintertinget § 87, Vasa landsarkiv.

³⁷ Speciellt ingående på denna punkt är besiktningrullan av 18.12.1749, Militaria, 243, Riksarkivet, Helsingfors.

var födda i Sverige, t.ex. Johan Ek (i tjänst 1734–1747) som efter sitt avsked antogs som sockenmurarmästare, sedan både nämnd och sockenmän hade intygat att en sådan ”gierningsman” var alldeles av nöden och att de ingen annan hade som kunde ”dem med slikt handtwärck betiena”. Till Eks fördel omnämndes också att han i sitt murarmästararbete både i staden och på landet hade ”wist godt prof”.³⁸ Till de kvalificerade yrkesmännen hörde Mårten Flinck (i tjänst 1734–1757) som kallas byggmästare samt Johan (II) Blåman (i tjänst 1743–1775) som åtog sig entreprenader i skeppsbyggeri.³⁹ Både Flinck och Blåman var födda i Österbotten.

I en speciell byggnadsbransch kom de indelta soldaterna att åtminstone lokalt utgöra kvalificerad arbetskraft, nämligen stenarbete som de lärt sig under kommenderingarna till Sveaborg. När Munsala kyrka byggdes bör deras bidrag ha varit särskilt värdefullt. Manfallet bland socknens soldater på Sveaborg 1773 framkallade bestörtning i bygden, inte minst bland dem som planerade den nya kyrka som överheten envist krävde att skulle byggas i sten.⁴⁰

Till de mera exklusiva tjänster soldater kunde tillhandahålla sin omgivning hörde läs- och skrivundervisning. Åtminstone två soldater omnämns som barnalärare. I Socklot bodde Johan (I) Krigsman (född 1762 i Stockholm) som, åtminstone efter att han hade avskedats som krigsinvalid 1789, verkade som barnalärare i läsning och kristendom ”mot en mycket ringa lön”.⁴¹ I Överjeppo fanns vargeringskarlen Johan Duckert (född 1756 eller 1760 i Stockholm). I Kantlax och de övriga sjöbyarna i västra Munsala förefaller den läs- och skrivkunnige västerbottningen Eric (I) Söderström, (i tjänst 1771–1785) att ha varit en betrodd man. Han inkallades för att bevittna testamenten och anförtroddes även den ansvarsfulla uppgiften att göra upp sådana.⁴²

För en av de märkligaste insatserna för sin omgivning svarade vicekorpralen Carl Olofsson Rahm (född 1732 i Stockholm, i tjänst 1757–1788) som fungerade som folkläkare och hade en egen ”läkarväska” när han var på sjukbesök. Grundkunskaperna för sin verksamhet hade han troligen förvärvat

³⁸ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1749 (volym C5a3), Vasa landsarkiv.

³⁹ Häradsrättens i Nykarleby socken dombok för 1763 (volym C5a8), hösttinget § 51, Vasa landsarkiv.

⁴⁰ Bertel Nyholm, *Kyrkan i Munsala. En historisk översikt med anledning av Munsala kyrkas 200 års jubileum 1992* (Munsala 1992), s. 64.

⁴¹ Kyrkorådets protokoll 14.4.1800, Nykarleby församlings arkiv.

⁴² Häradsrättens i Nykarleby domböcker: 1780 (volym C5a20), 11.9.1780; 1781 (volym C5a21), vintertinget § 114; 1783 (volym C5a23), vintertinget § 44, Vasa landsarkiv.

under sin tid på fältsjukhus i Pommern efter att han hade blivit sårad i benet vid Neukalen 1762. Efter hemkomsten skaffade han sig snabbt rykte som "fältskär" och förefaller att ha behandlat sjuka med en viss framgång. Mest ryktbart är hans botande av en sjuk flicka i Pensala. På moderns oroliga frågor skall han ha gett sin berömda dubbeldiagnos: "Frisk skall hon bli – och hon skall sedan bli min hustru." Han fick rätt i bägge avseendena. Bekant är att Rahm upprätthöll kontakter till en viss Kantzau som verkade som apotekare i Vasa. Rahms kunskaper fördes vidare av en av döttrarna, och hennes son gjorde sig sedan ett namn som "bondedoktor" i Oravais.⁴³

Avskedade soldater dyker också upp i olika samhällsnyttiga uppgifter. En sådan var kyrkväktarsysslan, och bakom detta förhållande fanns Kongl. Majestäts cirkulärbrev av den 14 juli 1773 där det fastslås att avskedade krigsmän "som wäl tient" skulle ha förtur framom andra till lediga "sämre sysslor" vid kyrkorna. Ett försök av moderförsamlingen i Nykarleby socken att kringgå detta direktiv vid väktarvalet 1788–1789 slutade med en kunglig näsknäpp 1790 och församlingen var tvungen att anställa den förbigångne avskedade korpralen Petter Carlberg (född 1736 i Stockholm) som hade gått hela besvärsvägen till ända.⁴⁴ Efter Carlberg följde ytterligare två tidigare rote-soldater, Henric Willman (född 1751 i Kauhava) och Elias Will (född 1776 i Nykarleby socken), som kyrkväktare. I Munsala blev Pommernveteranen Urban Moberg (född 1732 i Gamlakarleby socken) väktare vid kapellkyrkan 1787. Moberg följdes 1810 av Peter Smed (född 1754 i Stockholm) som inledde en "väktardynasti" vid kapellkyrkan. Han efterträddes nämligen 1833 av sonen Pehr Till (född 1787 i Munsala by), veteran från Wasa regemente, som i sin tur följdes av en svärson 1865.

Det fanns synbarligen en föreställning om att en soldat var den rätta personen att hantera makabra ärenden som övriga ryggade för. År 1807 fick väktaren Henric Willman ersättning för att han hade omhändertagit ett barnlik som hade hittats i älven samma vår. Samma år i november fick han i uppdrag att besiktiga ett lik som hade hittats fastfruset i isen på en skogsväg.⁴⁵

Det var dock inte enbart när det gällde arbetsinsatser och makabra uppgifter som civilsamhället hade användning för soldaten. På det allmänmännsliga

⁴³ K. V. Åkerblom, 'Soldattorpen i Svenska Österbotten och deras invånare. Litet nybygges-, krigar- och släkthistoria', *Svenska Folkskolans Vänners kalender* 1937, s. 82–84.

⁴⁴ Kyrkorådets protokoll 1788–90, Nykarleby församlings arkiv.

⁴⁵ Nykarleby moderförsamlings räkenskaper 12.10.1807; Häradsrättens i Nykarleby socken dombok 1808 (volymC4a5), vintertinget § 130, Vasa landsarkiv.

planet kan man även studera de yttringar av förtroende som tog sig form i att övriga bybor vände sig till soldaten och hans hustru när de behövde dopvittnen. Att vissa personer så ofta förekommer i den egenskapen berättar något om deras anseende i omgivningen.⁴⁶

Även soldathustrurna kunde utvecklas till verkliga resurspersoner i sina byar, främst för andra kvinnor. De kunde visa prov på handlingskraft och värdefulla personliga egenskaper i både andliga och materiella nödsituationer. En sådan kvinna var Cherstin eller Stina Mattsdotter Facht. Trots att hennes eget liv bjöd på tillräckligt med bekymmer hade hon ändå vilja och kraft att bekymra sig om andra. Hennes man, Johan (II) Facht (tidigare Åman), en äventyrare som ibland gav sig ut på vidlyftiga rymningsfärder, dog i Pommern 1758. Alla de fyra barnen dog som små. Stinas insatser som förrättare av nöddop, dopvittne med mera är dokumenterade, men bredden i hennes engagemang låter oss ana att hon troligen inte var den som begränsade sina insatser enbart till sådant som kom att omnämnas i kyrkböckerna.

Sist men inte minst bör nämnas att soldaterna genom att reproducera sig själva blev betydelsefulla även i ett längre perspektiv – ibland som stamfäder för veritabla soldatsläkter – genom att många soldatsöner följde i faderns spår. Att sönerna med större eller mindre entusiasm var redo att riskera ”blodig skjorta” minskade rotehållarnas vånda för rekryteringsproblemen. De övriga barnen bidrog med andra samhällsinsatser.

⁴⁶ Uppgifterna framkommer i församlingarnas dopböcker.

En kejserlig flottas död – den ryska Östersjöflottan i Helsingfors 1917–1918

RONNY RÖNNQVIST

Då det första världskriget bröt ut den 14 augusti 1914 förfogade Ryssland över en till numerären mäktig om än något ålderstigen flotta. Det var naturligtvis främst Östersjöflottan (*Baltijskij flot*) med säte i Kronstadt samt Svartahavsflottan (*Tjernomorskij flot*) som aktivt kom att delta i stridshandlingarna. De i Fjärran Östern stationerade enheterna befann sig däremot långt ifrån den europeiska krigsskådeplatsen. Förutom flottbasen Kronstadt utnyttjades Helsingfors samt Reval (Tallinn) som de främsta stödjepunkterna för Östersjöflottan. Dessa städer hörde till den befästningslinje som gick under namnet ”Peter den stores sjöfästning”. Det på båda sidorna om Finska viken belägna tunga kustartilleriet skulle i krigstid i samverkan med Östersjöflottan spärra av Finska viken för fienden, i detta fall Tyskland. I krigets inledningsskede kommenderades Östersjöflottan av veteranen amiral Nikolaj von Essen. Den ålderstigne von Essen avled emellertid i maj 1915 och efterträddes av amiral Vasilij Kanin. I september 1916 utnämndes amiral Adrian Nepenin till kommendör och blev samtidigt en av huvudrollsinnehavarna i det ödesdigra drama som skulle utspelas i mars 1917.

De marina stridshandlingarna i Finska viken och Östersjön under åren 1914–1917 hänförde sig främst till den isfria seglationstiden. Förutom några större drabbningar mellan de tunga fartygsenheterna, förekom en mängd mindre skärmytslingar mellan jagare och torpedbåtar samt naturligtvis min-utläggning och minsvepning. Också ubåtar från bägge sidorna var engagerade i striderna. Dessutom fick ryssarna hjälp av engelska ubåtar med tillhö-

rande underhållsfartyg som opererade i Östersjön. Under vintermånaderna höll sig fartygen för det mesta i hamn. För den ryska Östersjöflottans del betydde det närmast Helsingfors (i viss mån även Hangö, Lappvik och Åbo) samt Reval, där isförhållandena var bättre än i Kronstadt längst in i Finska viken. Denna omständighet förlängde naturligtvis i viss mån Östersjöflottans operationella seglationstid.

Under krigsvintrarna övervintrade sålunda flera hundra ryska krigsfartyg i Helsingfors hamnar. Den I och II slagskeppsbrigaden bestod av 7–8 slagskepp och den 2:a kryssarbrigaden av 3–5 pansarkryssare (1:a kryssarbrigaden var förlagd till Reval). De sju jagardivisionerna omfattade i medeltal drygt 40 jagare och torpedbåtar. De åtta minsvepardivisionerna omfattade i medeltal 30 fartyg. Därtill kom ett hundratal mindre fartyg, inkluderande hjälp- och transportfartyg, lasaretsfartyg, isbrytare samt förbindelsefartyg.¹ De ubåtar som hörde till de fyra ubåtsdivisionerna övervintrade i regel i Reval och Hangö. De stora fartygen, slagskeppen och kryssarna, låg i Helsingfors på inre Kronobergsfjärden mellan Högholmen och Skatudden och utanför Vrakholmen. De mindre fartygen såsom jagare, torpedbåtar, minsvepare och allehanda hjälpfartyg låg längs med Skatuddens östra sida samt i södra hamnen på bägge sidorna. En del fartyg, såsom minsveparna och sådana skepp som behövde repareras, befann sig också i västra hamnen vid Sandvikens skeppsvarv. De mindre fartygen låg i allmänhet tätt intill varandra med stäven mot land. Kronobergsfjärden korsades vintertid av isvägar som plogats upp till de större fartygen, och svart-vitrandiga karakteristiska vaktkurer var utplacerade på strategiska ställen på isen vid fartygen. Svart rök ringlade ur fartygens skorstenar eftersom de flesta fartygen hela tiden hölls under ånga. Kolförbrukningen i Helsingfors nådde nya höjder under krigsvintrarna.

På pappret var den ryska Östersjöflottans totala manskapsnumerär i slutet av år 1917 ungefär 90 000, inklusive officerare och manskap. Av dessa kan man beräkna att ca 30 000 vid denna tidpunkt var knutna till de olika fartyg som övervintrade i Helsingfors. Antalet varierade naturligtvis mycket, många var tidvis på permission i Ryssland eller hade vid denna tidpunkt helt enkelt deserterat. Manskabet logerade ombord på fartygen, men också i strandkasernerna på Skatudden och på Sveaborg. På Sveaborg fanns dessutom ca

¹ Pentti Luntinen, *The Imperial Russian Army and Navy in Finland 1808–1918*, Studia Historica 56 (Helsinki 1997), s. 413–417 samt Mirko Harjula, *Itämeri 1914–1921. Itämeren laivasto maailmansodassa sekä Venäjän vallankumouksissa ja sisällissodassa* (Helsinki 2010), s. 156–160.

20 000 man som tillhörde fästningsmanskaper, förutom de spridda arméenheter i själva staden och dess omgivning. Det var alltså en betydande mängd ryska styrkor som fanns i Helsingfors ännu år 1917.

Februarirevolutionens inverkan

De stora politiska omvälvningarna i Ryssland kom att ha en avgörande inverkan på den ryska Östersjöflottans öde. Alltsedan oroligheterna 1905–1906 hade speciellt matroserna inom den ryska flottan utgjort ett ur de makt-havandes synpunkt opålitligt element. Det var lätt för politiska agitatorer att nästla sig in i den slutna krets som en skeppsbesättning utgjorde och där förgifta atmosfären med revolutionära förkunnelser. Ju längre kriget led, desto starkare blev missnöjet bland matroserna. En bra grogrund för revolutionär propaganda var speciellt vinterperioderna då fartygen ju i det närmaste, förutom underhållsarbetet, låg sysslolösa runt Helsingfors. Sålunda skedde redan i november 1915 ett ”matuppror” på slagskeppet Gangut som kort därpå också involverade slagskeppet Imperator Pavel I. Detta uppror kunde dock kväsa av befälet och 50 matros ställdes inför krigsrätt.² Man kan inte heller bortse från det faktum att matroserna i den ryska flottan ofta enligt nutida standard behandlades inhumant av sina officerare. De hade få rättigheter men många plikter. Den engelske ubåtskaptenen Francis Cromie och hans män blev vittne till många sådana övergrepp från officerares sida 1916–1917.³

Situationen ombord på fartygen var alltså redan spänd krigsvintern 1916/1917 då nyheter om oroligheterna i Petrograd (som S:t Petersburg döptes till efter krigsutbrottet) och Kronstadt den 8–13.3.1917 började spridas i Helsingfors. I den förvirrade situationen beslöt kommandören för Östersjöflottan amiral Adrian Nepenin att inte omedelbart gå ut med ett meddelande till manskapet. Den 14 mars fick han dock från ordföranden för dumans interimkommitté Michail Rodsjanko en anmodan om att ställa sig på den provisoriska regeringens sida. Nepenin tvekade i det längsta men meddelade till slut officerarna att han beslutat följa dumans uppmaning och bad att officerarna skulle foga sig. Nu informerade också officerarna sina respektive fartygsbesättningar om det skedda. Från Kronstadt kom det

² Harald Graf, *The Russian Navy in War and Revolution: From 1914 up to 1918* (Munich 1923), s. 69.

³ Roy Benton, *Honoured by Strangers: The Life of Captain Francis Cromie CB DSO RN 1882–1918* (Shrewsbury 2002), s. 97–98, 121.

illavarslande meddelandet om att öns guvernör och garnisonschef amiral Robert Viren och ett flertal högre officerare den 13 mars hade mördats av upproriska matrosar. I Helsingfors nödgades amiral Nepenin på order av den nya kommissarien för de finska angelägenheterna Aleksandr Protopopov arresteras generalguvernören Frans Seyn och hans kanslichef, senatens vice ordförande Michail Borovitinov, vilka lockades till ett möte ombord på linjeskeppet Slava, varvid de arresterades och efter några dagar vidarebefordrades till Petrograd.⁴

Den 16 mars kom så meddelandet att kejsar Nikolaj II hade abdikerat. Nyheten spred sig snabbt bland matroserna, fastän inget officiellt meddelande gavs av befälet den dagen. På kvällen hissades en röd lykta på slagskeppet Andrej Pervozvannis förmast. Det var signalen till att myteri utbrutit och att revolutionärerna övertagit kommandot. Snart blinkade röda lyktor på de flesta av de större fartygen på Kronobergsfjärden. De upproriska matroserna fordrade att officerarna skulle ge ifrån sig sina vapen. I samband med detta ultimatum skedde det första officersmordet ombord på slagskeppet Slava. På slagskeppet Imperator Pavel I mördades konteramiral Arkadij Nebolsin, kommandör för II slagskeppsbrigaden. Nu var det som om alla fördämningar hade brutit, och resultatet blev fullständig anarki. Matrosernas vrede riktades i första hand mot de egna officerarna, som betraktades som ”imperialistiska blodsugare”. Anförda av en liten skara professionella revolutionärer och anarkister började matroserna mörda sina officerare. Mellan den 16 och den 18 mars dödades mellan 50 och 70 officerare ombord på fartygen eller ute på isarna. Det exakta antalet har inte kunnat fastställas och kan vara betydligt högre.⁵ Bårhusen i Helsingfors fylldes av lemlästade kroppar, och Helsingforsborna kunde endast med skräckfylld förundran åse det ryska skådespelet. Anarkin spred sig också till de arméenheter som var inkvarterade i Helsingfors, om än i mindre skala. Mordorgien skedde emellertid ”inom familjen” och så vitt man vet blev ingen Helsingforsbo offer för soldateskens vrede.

I samma veva passade man på att avsätta amiral Nepenin. I hans ställe valde matroserna chefen för minsveparekadern viceamiral Andrej ”Poika” Maksi-

⁴ Pentti Luntinen, *F.A. Seyn 1862–1918: A Political Biography of a Tsarist Imperialist as Administrator of Finland*, *Studia Historica* 19 (Helsinki 1985), s. 281–282.

⁵ Jari Eerola, *Helmikuun vallankumous ja upseerimurhat Helsingissä 1917*, www.helsinki.fi/^^/jceerola/baltxt.htm, s. 14 samt Halen, *Venäjän sotaväki ja sen henkilötappiot Helsingin alueella 1. maailmansodan aikana*, *Unholan Aitta* 27 (Helsinki 2007), s. 21.

De ryska slagskeppen av Gangutklass övervintrande på den isbeklädda Kronobergsfjärden revolutionsdagen den 17 mars 1917 (d.v.s. den 4 mars g.s.). I bakgrunden skymtar Johanneskyrkans två torn. Raimo Kotirantas privata samling.

mov till ny kommandör för Östersjöflottan.⁶ Samma dag, den 17 mars, arrangerade de upproriska matroserna och soldaterna ett stort möte på järnvägsstationen i Helsingfors. Som talare uppträdde bl.a. revolutionära dumaledare från S:t Petersburg, enkom ankomna per tåg, samt den senare ryktbara matrosen Pavel Dybenko. Skådespelet slutade tragiskt för två högre officerare. Då generalmajor Mikael von Kothén per bil skulle bege sig till mötet, till vilket han var inbjuden, mördades han kallblodigt av soldaterna då han vägrade ge ifrån sig sitt vapen. Amiral Nepenin var likaså inbjuden. Då han skulle bege sig till mötet sköts han bakifrån av en beledsagande matros vid porten till Skatuddens flottbas, nära officerskasinot.⁷ Beledsagad av de revolutionära matroserna kom i stället medlöparen amiral Maksimov till mötet, stoltserande med en jättelik röd rosett *à la mode* på sin uniform. Efter detta var det i allmänhet hart när omöjligt för officerarna att upprätthålla sin auktoritet. Endast på de mindre fartygen kunde disciplinen i någon mån bevaras.

⁶ Maksimov torde ha varit född i Finland och talade enligt uppgift därför en acceptabel finska. Därav namnet "Poika".

⁷ Eerola, *Helmikuun vallankumous ja upseerimurhat Helsingissä 1917*, s. 12.

Så småningom lyckades de mer moderata krafterna inom revolutionsrörelsen tygla den stora massans mordbegär, främst genom att efter modell från Petrograds sovjet bilda olika former av s.k. skeppskommittéer, vilka i praktiken övertog makten på fartygen. Detta var en oerhört svår sats för officerarna som p.g.a. sin pliktökänsla under pågående krig såg sig nödgade att medverka i det motbjudande skådespelet. De levde i ständig rädsla för sina underlydande som blandade sig i snart sagt alla ärenden, främst naturligtvis de administrativa och politiska. Men det var bara att visa god min i elakt spel. De hade ingenstans att ta vägen, och Finland var för dem trots allt ett främmande land. Den beryktade "Order Nr 1" från Petrograds sovjet underminerade dessutom totalt officerarnas auktoritet. Användandet av de traditionella axelklaffarna (*pogoni*) förbjöds. Och till officerarnas stora förtret började man döpa om fartygen. De ärorika gamla namnen fick nu vika för namn som Respublika, Grajdanine (medborgaren), Svoboda (frihet), Osvoditel (befriaren) m.fl.⁸ För matrosernas del bestod denna nya "svoboda" i en ändlös rad av kommittémöten och offentliga revolutionära manifestationer och demonstrationståg, vilka ägde rum på olika ställen i Helsingfors. Avsaknaden av disciplin innebar att arbetena på fartygen i det närmaste låg nere, vilket naturligtvis inverkade negativt på flottans stridsberedskap.

Tsentrobalt grundas

För att få slut på skeppskommittéernas okoordinerade och nedbrytande verksamhet, beslöt de ledande revolutionärerna i Helsingfors att grunda en central ledning för Östersjöflottan. Inbjudan sändes till de olika skeppskommittéerna i Helsingfors, Reval, Kronstadt, Petrograd samt Åbo till ett möte i Helsingfors den 28–30 april. Resultatet blev bildandet av Centralkommittén för Östersjöflottan, känd under namnet Tsentrobalt. Ordförande blev kommandör Robert Grundman, men i själva verket var det hans ställföreträdare bolsjevikmatrosen Pavel Dybenko som kom att styra och ställa i Tsentrobalt. Enligt sina statuter övertog detta organ kontrollen över snart sagt all verksamhet förutom de rent operativa ärendena. Men i praktiken blandade sig Tsentrobalt i fortsättningen också i den operativa verksamheten genom bestämmelsen att alla ärenden skulle godkännas av Tsentrobalts ledning. Formellt satt också några officerare i Tsentrobalts ledning, men utan att ha något inflytande. Praktiska frågor diskuterades i olika subkommittéer, och de

⁸ Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 67.

viktiga besluten fattades sedan av ett plenum omfattande hela "Tsentrobaltkommittén". Formellt leddes Östersjöflottan dock fortfarande av sin kommandör, medlöparen amiral Maksimov. Det är betecknande att då Tsentrobalts ledning via matrosen Pavel Dybenko bad om att för sitt högkvarter få disponera ångfartyget *Viola* (f.d. s/s Fredrik Wilhelm, som rekvirerats av ryska marinen), svarade den ansvarige officeren att han inte hade befogenheter att överlåta fartyget. Dybenko kontrade: "Låt oss inte argumentera kapten, jag föreslår att ni omedelbart lämnar skeppet annars kan det sluta illa."⁹ Östersjöflottan leddes herefter nu i praktiken från två f.d. finska ångfartyg, stabsfartyget *Kretjet* (f.d. s/s *Polaris I*, som rekvirerats av den ryska marinen) där kommandörens stab var inkvarterad, samt ovannämnda *Viola* som låg nedanför det s.k. Mariapalatset, d.v.s. nuvarande presidentslottet.

Tsentrobalt var dock inte till en början något homogent organ. Bolsjevikerna, socialrevolutionärerna och mensjevikerna kämpade efter februarirevolutionen om herraväldet både beträffande ledningen över Tsentrobalt och naturligtvis om matrosernas gunst. Härvidlag hade bolsjevikerna stor hjälp av sin lokala tidning *Volna* (Vågen), som trycktes i ett tryckeri på Mariegatan och distribuerades till de olika fartygen.¹⁰ Liksom i Ryssland hjälpte sådana alster till att effektivt sprida de bolsjevikiska trossatserna bland matrosar och soldater. Speciellt på de stora fartygen var bolsjevikerna i majoritet.

Beträffande den fortsatta kampen mot tyskarna fanns en klar skiljelinje mellan mensjeviker och socialrevolutionärer samt bolsjeviker. De förra var i allmänhet för en fortsatt kamp mot tyskarna, medan bolsjevikerna pläderade för ett slut på kriget. Trots oviljan från matrosernas sida att engagera sig i vidare stridshandlingar, förmådde dock officerarna under sommaren skicka ut ett flertal fartyg för att bekämpa tyska framstötter i Rigabukten samt försvara det viktiga Moonsund. I början av juli avsattes amiral Maksimov som kommandör för Östersjöflottan trots bolsjevikernas protester och efterträdades av den populära viceamiral Dmitrij Verderevskij. Denne beskylldes dock snart för "högförräderi" av den provisoriska regeringen och sattes i fängelse. Han ersattes i sin tur av viceamiral Aleksandr Razvozov. Det är betecknande för den provisoriska regeringens förvirrade politik att samme Verderevskij något senare utnämndes till marinminister i den provisoriska regeringen.

⁹ Dmitry Ivanov, *Ja – Matros "Gangut"* (Moskva 1987), s. 89–90.

¹⁰ Ivanov, *Ja – Matros "Gangut"*, s. 87.

Den ryska dumaledamoten Fjodor Roditjev lämnar linjeskeppet Poltava efter att ha talat till de revolutionära matroserna den 20 mars 1917 (d.v.s. den 7 mars g.s.). Raimo Kotirantas privata samling.

Det misslyckade kuppförsoket i Petrograd i slutet av juli 1917 blev en motgång för bolsjevikerna. Trots att Tsentrobalt ville sända fartyg till kupp-makarnas hjälp, vägrade matroserna på de utsedda fartygen att lyda befallningen. Endast en mindre kontingent med Dybenko i spetsen kom i väg till Petrograd, och den arresterades prompt av den provisoriska regeringen. Dybenko frigavs dock senare.

Ungefär vid denna tidpunkt övertog Tsentrobalt i Helsingfors också den f.d. kejsrerliga lustjakten Poljarnaja Zvezda (Polstjärnan) som använts av änkekejsarinnan. Både Poljarnaja Zvezda och den större, av kejsar Nikolaj II använda lustjakten Standart, hade sedan 1915 fungerat som förbindelsefartyg mellan Kronstadt och Helsingfors. Polstjärnan blev nu Tsentrobalts nya högkvarter. Från och med mitten av juli blev också Standart kvar i Helsingfors. Både stabsfartyget Kretjet och de båda lustjakterna låg sedan hela vintern 1917–1918 sida vid sida ungefär nedanför statyn De skeppsbrutna i Observatorieparken, med stävarna mot Magasinskajen.¹¹ Över Standarts däck hade man för vintern byggt ett nästan heltäckande brutet tak av bräder,

¹¹ Enligt av tyska flygare tagna flygfotografier i mars/april 1918.

från vilket endast kommandobryggan och de bägge skorstenarna stack upp. Också Standart disponerades av Tsentrobalt. Den ryske marinofficeren kapten Harald Graf skildrar ett deprimerande möte med Tsentrobalt ombord på Standart på följande sätt:

Jag deltog en gång i ett av "Tsentrobalts" plenarmöten ombord på "Standart". I jaktens matsal, som helt nyligen hade varit luxuös, men nu mycket smutsig, satt ungefär 30 män som mycket litet liknade matrosar... De var fantasifullt utstyrda, somliga i västar, somliga i blå flanellskjortor osv. En del satt runt bordet i mycket oceremoniella positioner och rökte oavbrutet; andra halvlåg på soffor nära väggarna. När ordföranden läste upp frågorna som skulle behandlas, misstog han sig ofta på innehållet och uttalade konsekvent främmande ord fel. När det var fråga om någon komplicerad teknisk angelägenhet lyssnade mötets deltagare förstrött och sådana beslut klubbades av snabbt och utan vidare diskussion, även om frågan var av största vikt för flottan. Men så fort någon lättförstådd fråga togs upp såsom löner, uniformer, proviant, mat och speciellt – politik, blev det nästan strid om varje liten detalj. Diskussionerna och debatterna utmynnade ofta i utslungandet av personliga invektiv mellan vissa debattörer, allt medan känslorna steg och sjönk. I ett sådant kaos av ord och idéer framlades de underligaste förslag som allvarligt diskuterades i timmar. Detta var ett "möte" bestående av barn som försökte imitera vuxna personer.¹²

Som ett kuriosum kan i detta sammanhang också relateras en händelse som inträffade i början av september, i vilken Tsentrobalt och Polstjärnan var involverade. Av någon anledning hade nämligen den provisoriska regeringen i Petrograd beslutat ge fri lejd åt en grupp "kontrarevolutionärer" som stod den kejsrerliga familjen nära. Till denna grupp på ca tio personer hörde bl.a. den tibetanske läkaren Pjotr Badmajev med familj samt kejsarinnans hovfröken Anna Virubova. Dessa sattes på tåg med destination Helsingfors. Då Tsentrobalts ledning fick höra om denna transport beslöt man att ingripa i tron om att det rörde sig om högt uppsatta personer ur den kejsrerliga familjen. En grupp matrosar sändes till Riihimäki och arresterade sällskapet som fördes till södra hamnen i Helsingfors. Anna Virubova skriver i sina memoarer:

Kan läsaren föreställa sig min häpnad, när jag befann mig stående på däck av Polstjärnan, den lätta och vackra lustjakt på vilken jag så många gånger seglat i dessa farvatten med den kejsrerliga familjen? [...] Från däck stuvades jag fort in i stora matsalen, förr en glad samlingsplats, nu en smutsig, oordentlig lokal, där massor av okunniga arbetare flockade sig för att disponera över den sista kvarlevan av Rysslands förstörda flotta och vårt olyckliga lands framtida öde. Åtminstone hundra av dessa män funnos i rummet, när jag först gick

¹² Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 155–156.

igenom det, och under de fem dagar jag tillbringade ombord på Polstjärnan tycktes deras röster räcka till för ändlösa tal och oavlätliga dispyter, tjugofyra timmar i sträck. Det var icke likt något jag kan beskriva, om icke ett därhus.¹³

De arresterade fördes senare till Sveaborg där de fick leva under usla förhållanden och under ständigt hot om att avrättas, tills de i sinom tid återbördades till Petrograd och nya umbäranden.¹⁴

Bolsjevikerna tar överhanden

I början av september inträffade den s.k. Kornilovrevolten, som hade till syfte att göra slut på de bolsjevikdominerade sovjeterna och därmed rensa upp i den provisoriska regeringen i Petrograd, ledd av Aleksandr Kerenskij och hans kohorter. Revolten bröt visserligen samman innan de involverade styrkorna hann nå Petrograd, men utlöste det oaktat en vild aktivitet hos Tsentrobalt i Helsingfors. Pavel Dybenko och Vladimir Antonov-Ovsejenko propagerade för att man skulle sända matrosar från Helsingfors till revolutionens försvar. Man lyckades också få iväg fyra jagare till Petrograd. Allting var dock över när de sent omsider ankom till staden. General Lavrentij Kornilovs revoltförsök fick dock allvarliga konsekvenser för officerarna, som nu betraktades med ännu större mistro av de revolutionära matroserna. Tsentrobalt krävde att alla officerare skulle underteckna en lojalitetsförsäkran till den provisoriska regeringen. Då några officerare vägrade, mördades de. Offren, löjtnanterna Kondratiev, Kandijba, Mihailov och Tisenko begravdes den 16 september i Helsingfors och åtföljdes till graven inte bara av många härvarande ryssar utan också av många helsingforsare som upprörts över brutaliteterna. De flesta av de ryska officerare som mördades under oroligheterna i Helsingfors år 1917 ligger begravda på den grekisk-ortodoxa kyrkogården på Sandudd.

I oktober deltog flera enheter ur Östersjöflottan i striderna kring Rigabukten och försvaret av Moonsund. Det gick dåligt för ryssarna, och tyskarna närmade sig Riga med stormsteg. Flottans stridsberedskap var nu så dålig att man förlorade över tio fartyg, däribland linjefartyget Slava p.g.a. olika former av inkompetens och negligens.¹⁵

¹³ Anna Virubova, *Minnen från ryska hovet och revolutionen* (Stockholm 1923), s. 196.

¹⁴ Efter att en tid ha suttit i fångelse i Petrograd lyckades Anna Virubova år 1920 fly från Ryssland till Finland, där hon tillbringade återstoden av sitt liv.

¹⁵ Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 170.

Den 6 november skedde så bolsjevikernas maktövertagande i Petrograd (oktoberrevolutionen enligt gamla stilen) där de revolutionära matroserna intog en framträdande plats. Så snart man i Helsingfors, som annars inte berördes av händelsen, fick vetskap om kuppen i Petrograd ville Tsentrobalt sända styrkor till staden för att kunna delta i revolutionen. Man lyckades också efter många om och men sända några jagare samt några tusen matrosar per tåg till huvudstaden, men dessa ”gelsingforstsj” kunde vid sin ankomst bara snopet konstatera att allt redan var över, vilket ju grämde matroserna en smula.¹⁶

Efter bolsjevikernas maktövertagande, som ytterligare förstärkte Tsentrobalts ställning, fortsatte också farsen kring Östersjöflottans överkommando. I december 1917 förklarade folkkommisariernas råd (*Sovnarkom*) i Petrograd att posten som kommandör för Östersjöflottan skulle avskaffas och att denna funktion i stället skulle övertas av Tsentrobalt. Att den operativa ledningen för flottan också formellt skulle övergå till matroserna kunde officerarna inte smälta. På ett möte i officersmässen på Skatudden beslöt officerarna att resignera *en masse* om amiral Razvozov skulle avsättas. Från Tsentrobalts sida gjorde man allt för att agitera för sin sak under detta stormiga möte. Fastän det slutliga beslutet sköts framåt, var det dock endast en tidsfråga när reformen skulle genomföras. Amiral Razvozov avgick och efterträddes av kommissarien N. F. Izmailov. Med Razvozov avgick ett flertal högre och lägre officerare, bl.a. viceamiral Bakhirev och den populära stabschefen kommandör Behrens.¹⁷

Östersjöflottans slut som stridsenhet var nu ett faktum. Utan kontroll och disciplin gjorde matroserna vad de ville och deserteringarna ökade till den grad att det var svårt att på vissa fartyg ens få till stånd en minimibemannning. Även bland matroserna förekom slitningar. Då Tsentrobalt i december p.g.a. bränsle- och matbrist i Helsingfors beordrade slagskeppet Grajdanine samt några äldre kryssare att bege sig till Kronstadt, vägrade matroserna helt sonika att efterkomma befallningen. Det behövdes hård övertalning innan matroserna motvilligt lade ut.¹⁸ Den slutliga dödsstöten för den kejserliga flottan kom den 29 januari 1918 då bolsjevikerna proklamerade att flottan skulle demobiliseras och en ny ”röd flotta” grundas, inte längre under Andreaskorsflaggan utan under den röda fanan.

¹⁶ Ivanov, *Ja – Matros "Gangut"*, s. 121–122.

¹⁷ Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 172–173.

¹⁸ Ivanov, *Ja – Matros "Gangut"*, s. 129.

Östersjöflottan i fara

Efter bolsjevikernas maktövertagande fick också de röda i Finland vind i seglen. Det vita Finland tog tillfället i akt och förklarade landet självständigt den 6 december 1917. Som motdrag utropades det röda Helsingfors den 27 januari 1918. Detta var startskottet till kriget 1918. De röda trodde säkert att de ryska revolutionära fartygens mäktiga kanonpipor skulle utgöra en garant för en revolution också i Finland. I psykologiskt hänseende var detta antagligen fallet, men i praktiken var den hjälp de röda fick av matroserna rätt så ringa. Visst kunde de bidra med lätta vapen och goda råd men i det stora hela var man från Tsentrobalts sida ovillig att blanda sig i det finska inbördeskriget, speciellt efter Brest-Litovskfreden mellan Ryssland och Tyskland, som slöts den 3 mars 1918. Den största delen av de matrosar som ännu fanns kvar på fartygen tänkte i huvudsak bara på hur också de snabbast möjligt skulle kunna ta sig hem till det nya "paradiset" för att där ta del av proletarietets vinningar.

I Petrograd började man sent omsider inom Sovnarkom bli bekymrad över situationen inom Östersjöflottan. Man insåg att något måste göras för att få bukt med Tsentrobalts envælde, som inte passade in i den nya politiska situationen. Först försökte man genom nya dekret få kontroll över situationen, men då detta inte hjälpte beslöt man att grunda ett nytt styrelseorgan och sålunda sidsteppa Tsentrobalt. Detta nya organ kallades Sovkombalt (Östersjöflottans kommissarråd) och leddes av den tidigare nämnde kommissarien Izmailov samt Aleksandr Ruzjek, amiral Razvozovs efterföljare som kommandör för Östersjöflottan. Till en början försökte Tsentrobalt torpedera det nya organet, men gav formellt efter den 4 mars. Man fick dock till stånd att den f.d. kommandören amiral Razvozov den 12 mars på nytt valdes till kommandör för Östersjöflottan. Hans mandat varade denna gång dock endast en vecka.¹⁹

I denna förvirrande situation närmade sig tyskarna Riga i februari 1918. Inom Sovbaltkom/Tsentrobalt insåg man nu situationens allvar. Den tyska framryckningen kunde inte förhindras och snart stod det klart att också Reval riskerade att gå förlorat. För att rädda de där övervintrande fartygen beslöt man att föra dem över till Helsingfors. Med hjälp av isbrytarna Ermak, Tarmo och Volynets lyckades man mellan den 19 och den 24 februari under svåra isförhållanden föra över de flesta stridsdugliga fartyg till Helsing-

¹⁹ Evan Mawdsley, *The Russian Revolution and the Baltic Fleet: War and Politics, February 1917–April 1918* (London 1978), s. 134–140.

Södra hamnen fotograferad från ett tyskt spaningsplan den 3 april 1918. Nedanför Observatorieberget till vänster ligger från vänster räknat Standart (med vit rök ur de två skorstenarna), Poljarnaja Zvezda, Kretjet samt lasarettsfartyget Ariadne. Längre bort ligger torpedbåtar och andra fartyg sida vid sida. Krigsmuseet.

fors, allt som allt ca 60 flytetyg inklusive kryssarna Rurik, Amiral Makarov, Bajan, Bogatyr och Oleg.²⁰ Isbrytaren Tarmo kapades för övrigt av de vita den 3 mars och fördes över till Reval, som nu var i tyska händer.²¹ I slutet av februari var alltså Helsingfors hamnar proppfulla med ryska krigs- och transportfartyg, sammanlagt över 300 fartyg, vilket framgår av de utmärkta flygbilder av Helsingfors som tyska flygare tog i mars/april 1918.

Då tyskarna befann sig på tryggt avstånd från Helsingfors var stridsviljan inom bolsjevikernas ledning ännu stor. Men ju närmare tyskarna kom, desto mer avtog kampviljan. Definitivt gick luften ur Sovbaltkoms ledning i

²⁰ Harjula, *Itämeri 1914–1921*, s. 85 samt A. N. Golosov, *Ledovyj pochod baltiskogo flota*, http://flot.com/news/dayinhistory/index.php?ELEMENT_ID=5237.

²¹ "Tarmon" valtaus 3.3.1918. *Helsingfors intagning 12.4.1918*. Arbetsutskottet för Helsingfors Vita Garde av år 1918 (Helsingfors 1937), s. 95–98.

och med meddelandet att fred slutits mellan Ryssland och Tyskland i Brest-Litovsk den 3 mars. I fredstraktaten stipulerades också att den ryska Östersjöflottan skulle ha fritt utträde från sina baser i Finland till Kronstadt/Petrograd så snart isläget tillät det. Av avgörande betydelse för situationen i Helsingfors var att ett kommando under ledning av Allan Staffans den 5 mars genom att bluffa med förfälskade dokument, hänvisande till ovan nämnda fredstraktat, lyckats avlägsna alla lås från de tunga artilleripjäserna på Sveaborg.²² Från Petrograd kom nu order om att åtminstone de större fartygen så fort som möjligt skulle avsegla för att inte hamna i tyskarnas händer. Man kunde ju inte lita på vad som skulle ske om flottan var kvar i Helsingfors vid tyskarnas framryckning. Efter att ha tagit ombord en mängd krigsmaterial från Sveaborg ångade den 12 mars de största fartygen, slagskeppen Gangut, Poltava, Sevastopol, Petropavlovsk samt kryssarna Amiral Makarov, Bogatyr och Rurik, ut från Helsingfors. De assisterades av isbrytarna Ermak och Volynets, men isen var så tjock att också Gangut måste agera isbrytare för att hålla rännen öppna. Då fartygen körde fast i isen kommenderades besättningen ut med ishackor för att försöka hindra tillfrysning kring fartygen tills isbrytarna kunde få loss dem igen. På vägen blev skeppen dessutom beskjutna av de vita från Hogland och Lövsjär, utan att fartygen besvarade elden. Ju närmare Kronstadt man kom, desto svårare blev isförhållandena. Ombord på fartygen började man redan misströsta om att någonsin nå destinationsorten. Den 17 mars nådde armadan slutligen Kronstadt.

Vad skulle man nu göra med resten av fartygen i Helsingfors hamnar? Ledningen för Sovkombalt verkar ha varit helt lamslagen. Isförhållandena var ännu svåra, speciellt för de lättare fartygen. Endast ett fåtal hetsporrar var villiga att kämpa. Alternativen var att spränga fartygen i luften (vilket senare skedde i Svartahavsflottan) eller överlämna dem till tyskarna, vilket särskilt officerarna häftigt motsatte sig. Från Petrograd kom motstridiga order. Trotskij var synbarligen av den åsikten att den kvarvarande delen av flottan skulle lämnas i Helsingfors för att understödja de finska röda i inbördeskriget. Andra inom centralkommittén förordade att fartygen skulle sprängas om det

²² Heikki Tandefelt, *Kuinka Suomenlinna valloitettiin v. 1918. Helsingfors intagning 12.4.1918*. Arbetsutskottet för Helsingfors Vita Garde av år 1918 (Helsingfors 1937), s. 85–94. Staffans version av händelseförloppet torde dock vara en smula ”friserad”. De ryska myndigheterna medverkade frivilligt i betydligt högre grad än vad Staffans låter påskina. Se Halen, *Venäjän sotaväki ja sen henkilötappiot Helsingin alueella 1. maailmansodan aikana*, s. 26–27.

fanns risk för att de skulle hamna i tyskarnas eller de vitas händer. I denna situation framkastade kaptenen av 1:a rangen Aleksei Michailovitj Sjtjastnij planen att trots allt försöka rädda också återstoden av den i Helsingfors liggande Östersjöflottan. Trots det svåra isläget skulle man före tyskarnas intagande av Helsingfors försöka göra ett genombrott med alla sjöodugliga fartyg och transportera dem till Kronstadt. Sovkombalts ledning såg nu detta som sitt sista halmstrå och godkände förslaget. Ledningen för företaget överlämnades till kapten Sjtjastnij, som den 22 mars utnämndes till kommandör för Östersjöflottan. Nu inleddes en febril verksamhet på alla ryska fartyg i Helsingfors hamnar. Då det egna skinet var i fara blev det också fart på de kvarvarande matroserna. Fartygen sattes nödortfigt i ordning så att de skulle klara av den krävande seglatsen. Samtidigt begynte en livlig handel mellan de ryska matroserna och både röda och vita finländare. Eftersom allt ju var proletarietets egendom så var matroserna inte särskilt nogräknade med vad som såldes. Mat, uniformsplagg, vapen och t.o.m. mindre fartyg bytte ägare.²³ Med på fartygen följde också fruar och flickvänner. Planen var att med isbrytarassistans föra fartygen ut i två kontingenter: först resten av de stora slagskeppen och kryssarna, sedan jagarna och sist de svagare fartygen samt transportfartygen. Ett streck i räkningen var att de finländska vita under ledning av sjökapt. Th. Segersven den 29 mars också hade lyckats kapa isbrytaren Volynets och fört den till Reval.²⁴ Nu återstod endast några mindre isbrytare samt den från Kronstadt tillkallade starka isbrytaren Ermak.

Exodus – iskryssningen

Den 3 april landsteg den tyska Östersjödivisionen under ledning av general Rüdiger von der Goltz i Hangö. Just före den tyska eskaderns ankomst sänkte engelsmännen fyra av sina ubåtar i Hangö och senare sju ubåtar vid Gråhara jämte några hjälpfartyg, för att de inte skulle hamna i tyskarnas händer. Detta ombesörjdes av den engelske ubåtskaptenen Francis Cromie som i egenskap av militärattaché i Petrograd stod i nära kontakt med Tsentrobalt respektive Sovkombalt. Även ryssarna måste sänka fyra av sina i Hangö övervintrande ubåtar.²⁵ På de finländska rödas sida närde man trots allt till en början stor tillförsikt till sin förmåga att stoppa tyskarna, men den

²³ Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 174.

²⁴ G. L. Forsberg, *Kapningen av isbrytaren Volynets. Helsingfors intagning 12.4.1918*. Arbetsutskottet för Helsingfors Vita Garde av år 1918 (Helsingfors 1937), s. 77–84.

²⁵ Graf, *The Russian Navy in War and Revolution*, s. 175.

krassa sanningen gick snart upp för dem. Efter tyskarnas landstigning blev situationen verkligt prekär för de ryska fartygen i Helsingfors. Alla alternativ verkade lika dåliga. Det svåra isläget hindrade en förflyttning av speciellt de svagare fartygen till Kronstadt. I detta skede beslöt Sovkombalt att sända en delegation till Hangö för att underhandla med chefen för den tyska flotteskadern, kontra-amiral Hugo Meurer. Den ryska delegationen som anfördes av kaptenen av 1:a rangen Petr Alekejevitj Novopasjennij konfererade med general von der Goltz och kontra-amiral Meurer i Hangö den 3–5 april. Där förhandlade amiral Meurer och den ryska delegationen fram ett avtal, enligt vilket ryssarna förband sig att inte blanda sig i striden mellan tyskarna och de röda finländarna. De ryska fartygens artilleri skulle deaktiveras. Tyskarna garanterade, om dessa villkor uppfylldes, att den ryska Östersjöflottan fritt kunde avsegla till Ryssland.²⁶ Detta skulle dock ske före tyskarnas intagande av Helsingfors, vilket beräknades ske den 12 april. Det låg nämligen inte i tyskarnas intresse att inlåta sig i strid med den ryska Östersjöflottan, som trots allt innehade en formidabel eldkraft. En strid kring Helsingfors involverande tungt skeppsartilleri skulle också ha fått tragiska konsekvenser för Helsingfors och dess befolkning. Helsingforsborna, som också de helst ville slippa den ryska marina närvaron, följde med spänning situationen. Skulle ryssarna hinna evakuera sina fartyg före tyskarnas ankomst?

Men kapten Sjtjastnij hade inte varit överksam. Den andra kontingenten bestående av slagskeppen Andrei Pervozvanni, Respublika och kryssarna Oleg samt Bayan jämte ett antal ubåtar och mindre fartyg kunde lämna Helsingfors redan den 5 april. Den sista kontingenten, bestående av 172 fartyg, var uppdelad i fyra avdelningar som lämnade Helsingfors mellan den 7 och den 11 april. Bland de sista fartygen den 11 april fanns också lustjakterna Polarnaja Zvezda och Standart från vars däck Sovkombalts ledande figurer snopet blickade tillbaka mot Helsingfors stränder, där avfärden sågs med oblida ögon av de finländska röda som säkert inom sig redan hörde domedagsklockorna klämta.²⁷ Allt som allt kunde 226 fartyg på detta sätt ta sig ut från Helsingfors: 6 slagskepp, 5 kryssare, 59 jagare och torpedbåtar, 12 ubåtar, 15 minfartyg, 15 patrullfartyg, 7 isbrytare samt 107 ospecificerade transportfartyg och jakter. Dagen därpå, den 12 april, intogs staden av de tyska styrkorna med hjälp av det vita gardet i Helsingfors. Då fanns ännu 38

²⁶ Jari Eerola, *Sopimus saksalaisten ja venäläisten välillä Hangossa 1918* www.helsinki.fi/^^jjeerola/englssopven.htm.

²⁷ Laura Kolbe & Samu Nyström, *Helsinki 1918. Pääkaupunki ja sota* (Helsinki 2008), s. 78.

På bilden tagen från Observatorieberget ses från vänster stabsfartyget *Kretjet*, *Poljarnaja Zvezda* samt *Standart*, som skyddats med ett tak av bräder. Foto: Eino W. Seppänen 1918. Helsingfors stadsmuseum.

krigsfartyg och 48 transportfartyg kvar i Helsingfors hamnar, vilka av en eller annan orsak inte kunnat eller hunnit lägga ut.²⁸

Detta var den i sovjetisk marinhistoria ryktbara ”iskryssningen” (*ledovyi pochod*). Förvisso var förhållandena svåra, speciellt för de första kontingenterna. Tjocka ismassor tornade upp sig ute på Finska viken, och även de största fartygen körde emellanåt fast i isen och måste räddas av isbrytarna. Den första kontingenten tog en yttre väg söder om Hogland, medan de mindre fartygen tog en rutt närmare kusten. Resan till Kronstadt, som normalt brukade ta 16–18 timmar, räckte i dessa förhållanden 9–10 dagar. Förutom isen måste man också kämpa mot en tät dimma som hindrade fartygen att röra sig på många dagar. Denna i och för sig lysande prestation, med beaktande av att många av fartygen var underbemannade eller bemannade med undermålig personal, var helt och hållet kapten Sjtjastnijs förtjänst. Efter att ha koordinerat avfärden för alla kontingenter från Helsingfors lämnade han staden som siste man med stabsfartyget *Kretjet*. Den 22 april ankom de sista fartygen till Kronstadt.

²⁸ A. N. Golosov, *Ledovii pochod baltiskogo flota*, http://flot.com/news/dayinhistory/index.php?ELEMENT_ID=5237.

Epilog

Hur belönades då Sjtjastnij, denne lysande officer, som allt sedan det rysk-japanska kriget trofast tjänat i den ryska flottan och dekorerats med ett flertal utmärkelsetecken? Han tilldelades först den nyinstitfades Röda banerets orden för att ha räddat den ryska Östersjöflottan. Men den 27 maj fängslades han plötsligt, beskylld för ”kontrarevolutionär verksamhet”. I en hastigt sammankallad rättegång, där Trotskij var det enda vittnet, dömdes han den 21 juni av en revolutionstribunal till att arkebuseras. Då den konsternerade försvarsadvokaten påminde om att dödsstraffet ju hade avskaffats av den nya regeringen svarade domaren: ”vi dömde ju inte honom till döden, endast till att arkebuseras!”.²⁹ Senare har det framkommit att det först och främst var Trotskij som ville bli av med Sjtjastnij. Han var nämligen, trots att han inte var bolsjevik, mycket populär bland sina matrosar och Trotskij var uppenbarligen rädd för att Sjtjastnij utgjorde en potentiell rival. Att Östersjöflottan på detta sätt fick en knapp räddning var av stor betydelse för den röda flottan i inbördeskriget och ända in på det andra världskriget. Skulle Sjtjastnij ha vetat detta och sitt kommande öde skulle han knappast ha varit lika entusiastisk i sin heroiska gärning, fastän han år 1995 officiellt blev rehabiliterad i Ryssland. Det är ironiskt, men symptomatiskt för den röda regimen, att den tidigare nämnde engelske kaptenen Francis Cromie, som även han bidrog till att hindra fartyg från att falla i tyskarnas händer, rönt samma öde. Han sköts efter en eldstrid av agenter från Tjekan i den engelska ambassadens vestibyl i Petrograd den 31 augusti 1918.

Då hade redan konstellationen börjat svänga så att Ryssland, som dittills varit Englands allierade, nu *de facto* blivit dess fiende. Samma fartyg som Cromie i april försökt rädda, mötte sitt öde genom den engelske kaptenen Augustus Agars djärva motortorpedbåtsattack mot Kronstadt den 18 augusti 1919, ett år efter Cromies död.³⁰ Efter attacken låg Cromies gamla ubåtsdepåfartyg Pamjat Azova (f.d. Dvina) samt slagskeppen Petropavlovsk och Andrei Pervozvanni på havets botten. Historien hade återigen gjort en av sina helomvändningar.

²⁹ F. Zinko, *First Victim (Aleksy Shastny)*, www.russian-globe.com/N48/Zinko.PervayaZhertva.htm.

³⁰ Augustus Agar, *Baltic Episode* (London 1963) s. 152–179.

GRANSKNINGAR

Blev Norge en stat under medeltiden?

Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen 2010.

Ett kapitel i den nordiska medeltidsforskningens historia avslutas i slutet av år 2012, då *Centre for Medieval Studies* (CMS) vid universitetet i Bergen upphör med sin verksamhet. Centret, som har fungerat fr.o.m. år 2003 och finansierats med ett tioårigt spetsforskningsanslag, har utgjort en unik mötesplats för medeltidsforskare från Norden och övriga Europa, inte minst tack vare chefens, professor Sverre Bagges omfattande kontakter och nätverk. När centret stängs pensioneras Bagge, och trots att han antagligen fortsätter med sin akademiska verksamhet är det här en lämplig tidpunkt att presentera och granska ett verk som sammanfattar den historiska forskning om Norge som han hittills bedrivit såväl som viktiga delar av den forskning som bedrivits vid CMS.

Bagges hittills mest betydande publikationer behandlar kungamaktens medeltida historia och ideologi i Norge och Tyskland¹, och verket *From Viking Stronghold to Christian Kingdom* utgör en bredare studie av den norska statsformeringens historia. Bagge fokuserar inte enbart på kungarna utan även på frågan om hur och i vilket avseende Norge blev en stat under självständighetsperioden under medeltiden. Statsformeringens historia har varit ett av tre huvudteman inom forskningen vid CMS, och kring denna tematik har det uppstått ett stort nätverk bestående av såväl fast stationerade som gästande forskare.

Bagges verk, som delvis är ett resultat av det arbete som bedrivits inom nätverket, behandlar inte enbart Norges politiska och administrativa historia under medeltiden utan placerar också in utvecklingen i ett större sammanhang. Under medeltiden uppstod grunden för den statliga ordningen i det moderna Europa, eller som Bagge skriver, ett ”system of independent kingdoms within a common cultural framework” (s. 11). Utvecklingen i Norge är

¹ *The Political Thought of King's Mirror* (Odense 1987); *From Gang Leader to the Lord's Anointed: Kingship in Sverris Saga and Hákonar Saga Hákonarsonar* (Odense 1996); *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150* (Leiden 2002).

ett exempel på ett allmäneuropeiskt fenomen. Å ena sidan jämför Bagge den norska utvecklingen med utvecklingen i övriga Norden, Baltikum och östra Centraleuropa, där det samtidigt pågick statsformeringsprocesser. Å andra sidan utreder han t.ex. kungens maktställning i det medeltida Norge och dess begränsningar genom jämförelser både med kungadömena i Västeuropa och med det tidigmoderna Norge. Boken innehåller alltså två ambitiösa målsättningar: att skriva det medeltida Norges statsformeringshistoria i en europeisk kontext, och att placera in denna historia i den internationella mångvetenskapliga debatten om statsformering.

Upplägget är i första hand tematiskt, och kapitlen behandlar i tur och ordning krigsföring, religion, lagar, förvaltning och maktfördelning i samhället. Boken inleds emellertid med en nyttig kronologisk översikt ("The Formation of the kingdom of Norway") om uppkomsten av de medeltida kungadömena i Norge och till viss del övriga Norden. Bagge ansluter sig till en uppfattning enligt vilken uppkomsten av de nordiska kungadömena inleddes som en kedjereaktion på det karolingiska rikets expansion österut. Danmark organiserades som ett kungadöme som en motvikt mot den politiska kraft som utvecklats i det område som motsvarar dagens Tyskland. Norges uppkomst var å sin sida ett resultat av den press som Danmark utövade i Norden. Norges statliga utveckling inleddes förhållandevis tidigt, och kungadömet hade fått sin utformning vid ingången till 1100-talet. Att statsformeringen var så tidig t.ex. i jämförelse med Sverige har enligt Bagge framför allt att göra med kommunikationerna. Den norska bosättningen var koncentrerad till kusttrakterna, och det var lätt att kontrollera landet med hjälp av en flotta.

Utvecklingen i Norge framskred emellertid inte lineariskt, och efter det inledande politiska sammangåendet (950–1130) drabbades Norge av en mer än hundra år lång period av "inbördeskrig" (1130-talet–1240). Dessa krig spelar en viktig roll i det första tematiska kapitlet ("War, military organisation and social change"), som behandlar krigföringens betydelse för statsformeringen. Enligt Bagges tolkning var den viktigaste orsaken till inbördeskrigen att adeln blivit fattigare till följd av att kyrkan, som stod under kungens beskydd, stärkt sin position. P.g.a. det knappa källmaterialet är det ändå svårt att med säkerhet slå fast vad krigen berodde på. I varje fall ledde de till att samhället förändrades, och riksaristokratin, som uppnått sin ställning tack vare kungen, ersatte det gamla ledande skiktet i lokalsamhället. Trots att det militära hotet skapade kungadömet, innebar statsformeringen i Norge ändå inte att samhället militariserades, anser Bagge. Här skiljer hans tolkning sig från den som i viss mån framförts i äldre forskning. Rikets militära organisation förblev ungefär likadan från vikingatiden till slutet av medeltiden, och det uppstod ingen feodal krigararistokrati, till skillnad från t.ex. i Baltikum som hamnade under Tyska ordens kontroll. Inte heller den administrativa utvecklingen baserades alltså på att aristokratin på det lokala planet skulle ha skärpt sitt grepp om bönderna.

Om den västeuropeiska feodalismen inte fick något större inflytande på den norska statsformeringsprocessen, är temat i det andra tematiska kapitlet ("Religion, monarchy, and the right order of the world") som handlar om kristendomen ett utmärkande exempel på en stark kulturell impuls utifrån. Den kristna teologins tanke om en världslig kungamakt med mandat från Gud var en viktig ideologisk katalysator i koncentrationen av makten. Det är svårt säga i vilken utsträckning kristendomen var en *orsak* till att det uppstod en stark kungamakt, men den blev snabbt viktig för kungamaktens berättigande. Kyrkans ankomst skapade också ett byråkratiskt maskineri, som åtminstone delvis var oberoende av lokala maktstrukturer, och som tjänade kungen eftersom det var beroende av hans beskydd.

Då det gäller lag och rätt sammanfattar Bagge utvecklingen under den period som behandlas genom att konstatera att kontrollen över individernas liv och död under 1200-talet flyttades över från lokalsamhället till den offentliga makten (se kapitlet "Justice, law and power"). År 1270 fick Norge – ovanligt tidigt för europeiska förhållanden – en riksomfattande lag. Också i praktiken flyttades rättskipningen över från lokalsamhället till kungens domare, vilket innebar att kungen på ett betydande sätt stärkte sin makt. I motsats till i t.ex. England, deltog kungen i princip inte alls i verksamheten vid domstolarna. Att kungen så här lätt kunde delegera sin domsmakt visar enligt Bagge på hur stark position han hade som lagstiftare och rättskipare. Det verkar som om den kungliga lagen togs emot rätt så villigt: det handlade om en mjuk, icke-påtvungad utveckling. Bagge jämför med situationen i Wales, där man också på 1200-talet gick över från lokal rättspraxis till byråkratisk rätt, men här skedde det i samband med den engelska erövringen.

Det kapitel som behandlar utvecklingen av den byråkratiska administrationen ("Royal and ecclesiastical administration – a step towards real bureaucracy?") är ett exempel på hur Bagge går i dialog med tidigare norsk forskning. Medan forskarna under första delen av 1900-talet betraktade den norska förvaltningen under högmedeltiden som mycket modern och effektiv, har nyare forskning i stället betonat i hur liten utsträckning normativa källor, såsom lagar, visar på den verkliga situationen inom förvaltningen. Enligt det här tänkesättet var kungamakten betydligt svagare än de ovan nämnda källorna låter förstå. Bagge placerar sig här, som så ofta, mellan två ytterligheter. Enligt honom handlade byråkratiseringen inte om att kungen ensidigt skapade en förvaltningsapparat, utan om att tjänandet av kungen så småningom fick en mer ämbetsmannamässig karaktär. Dessutom tog det skrivna ordet sig in på olika områden i samhället, inte minst genom stiftsadministrationen. Det sista kapitlet ("The Division of power and its social foundation") fokuserar också i stor utsträckning på maktfördelningen mellan kyrkan och kronan. I Norge fanns inte, som i Västeuropa, någon högadel som stod utanför kungens kontroll och hade egna grevskap eller hertigdömen, och den maktkonkurrens som förekom handlade därför alltid om kungen kontra biskoparna.

Bagge, som under sin forskarbana i hög grad använt sig av sagor som källmaterial, blir naturligtvis tvungen att ty sig till tidigare forskning i sin behandling av många teman som i stor utsträckning måste studeras med hjälp av administrativt och delvis även arkeologiskt material. Under sin långa tid som forskare har han emellertid fördjupat sig i norsk medeltidsforskning ur ett flertal perspektiv och känner väl till svagheter och styrkor i den tidigare forskningen. Vid behov utnyttjar han också primärkällor av mycket olika slag. Som ett bra exempel kan man nämna den detaljerade granskning av kungliga brev om förvaltningen som ingår i kapitlet om administrationen. Hans noggranna genomgång av den norska historiografin blir ibland lite tungläst för en utländsk läsare. Å andra sidan gör han de utländska läsarna en tjänst i och med att de annars inte skulle få någon inblick i den nationella forskningstraditionen.

I en kort granskning som denna är det inte möjligt att lyfta fram bokens alla förtjänster. Vid sidan om många andra teman behandlas t.ex. den fornskandinaviska religionen och bl.a. de norska medeltida lagarna på ett sätt som också en icke-specialist kan ta till sig. Särskilt för en icke-norsk forskare, som intresserar sig för det medeltida Norges historia, erbjuder Bagges bok en synnerligen gynnsam utgångspunkt. Att behandlingen är så täckande gör den visserligen en aning tungrodd, och det är inte alltid så lätt att följa med argumenteringen. Men när det handlar om ett verk som i första hand är riktat till professionella historiker kompenserar det rikhaltiga innehållet utan vidare den ställvis tunga framställningen. Däremot är det, med tanke på utländska läsare, beklagligt att det helt saknas kartor. Det är svårt att förstå orsaken till detta i och med att adekvata kartor i hög grad hade underlättat förståelsen av tureerna inom såväl den politiska historien som utvecklingen av förvaltningen.

Dessa små brister är emellertid en bisak. Vi har här att göra med ett *magnum opus*, en syntes av en framstående forskares livsverk. Det visar att statsformeringen i Norge under högmedeltiden var betydande, oberoende av hur man mäter. Bagge skildrar åskådligt hur den medeltida staten, koncentrerad kring kungen, fungerade, och hans verk kommer att användas av medeltidsforskare runtom i Europa – förhoppningsvis också av forskare som ägnar sig åt skandinaviska statsformeringsprocesser i början av nya tiden. De moderna staternas uppkomst måste förstås i förhållande till föregångarna, de medeltida kungadömena i Norden. Om man inte har en förståelse för dessa tidiga kungadömen blir gestaltningen av de stora administrativa förändringarna under 1500- och 1600-talen ohjälpligt bristfälligt och ohistorisk.

Jaakko Tahkokallio

Fem kvinnoöden på 1500-talet

Karin Tegenborg Falkdalen, *Vasadöttrarna*, 317 s., ill., Historiska Media, Lund 2010.

Gustav Vasas söner och deras förehavanden är välkända, även för en bredare publik. Landsfaderns döttrar och deras liv har emellertid rönt betydligt mindre uppmärksamhet – orsaken är naturligtvis att de inte stod i centrum för den maktkamp som utspelade sig inom familjen. Med undantag för det ökända s.k. Vadstenabullret då den nästældsta av döttrarna, Cecilia (1540–1627), ertappades med att ha en affär med Johan av Ostfriesland, är döttrarnas liv och verksamhet tämligen okända. Detta vill arkivarien och idéhistorikern Karin Tegenborg Falkdalen ändra på: i sin bok *Vasadöttrarna* skildrar hon bl.a. döttrarnas liv och roller, deras uppfostran och turerna kring deras äktenskap.

Alldeles i början av boken tar Tegenborg Falkdalen med sig läsaren till drabantsalen på Gripsholms slott, där det hänger ett porträtt som tros föreställa Gustav Vasas dotter Sofia (1547–1611). Att man inte med säkerhet kan slå fast vem som avbildats på tavlan är typiskt – det samma gäller de porträtt som anses föreställa Sofias systrar, Katarina (1539–1610), Cecilia, Anna (1545–1610) och Elisabet (1549–1597). I astraksalen på samma slott hänger porträtt av Gustav Vasas söner Erik XIV, Johan III och Karl IX samt av en del släktingar. Även Vasadöttrarnas mor, Margareta Leijonhufvud, finns avbildad på ett av porträtten i salen. Men prinsessorna lyser med sin frånvaro. Detta beror delvis på den tidigare nämnda osäkerheten om vem prinsessporträtten egentligen föreställer. ”Tillsammans är denna osäkerhet och det sätt porträtten har hängt i astraksalen för att sammanfatta Sveriges politiska historia en tydlig illustration av hur de fem prinsessorna skildrats i den traditionella historieskrivningen”, skriver författaren (s. 13). Att de ofta har förbisetts beror till stor del på att det är regenterna som stått i fokus, men också på att prinsessorna gifte sig med furstar från utlandet och lämnade Sverige. Därmed hamnade de också utanför den nationellt styrda historieskrivningens fokus. Tegenborg Falkdalen hävdar också att Vasadöttrarna har betraktats som rätt betydelselösa, inte minst p.g.a. sina äktenskap med tyska ”dussinfurstar”.

Vasadöttrarna är en belysande skildring av vilka förväntningar som fanns på flickor och kvinnor i prinsessornas position. Deras roller måste betraktas som sammansatta: de skulle vara fromma och ödmjuka, kunna handarbete och umgås men samtidigt vara skickliga administratörer. Dessa ideal avspeglade sig tydligt i den uppfostran de fick. En särskilt viktig roll spelade de i skapandet av nätverk: genom deras äktenskap försökte man skapa viktiga kontakter och allianser runtom i Europa, och inte minst stärka den egna kungafamiljens status. Trots Gustav Vasas framträdande roll i svensk histo-

rieskrivning var hans ställning i samtiden nämligen långt ifrån självklar, inte minst i de utländska kungahusens ögon. Därför blev det särskilt viktigt för honom att markera sin maktposition, också inför de andra adliga ätterna i Sverige, och skaffa sig inflytelserika kontakter och respektabla nätverk. Han satsade enorma summor på att få sina döttrar ståndsmässigt gifta, vilket inte var alldeles lätt – de kom som sagt alla att gifta sig med tämligen fattiga tyska småfurstar. Priset var högt: varje prinsessa skulle få 100 000 daler i brudskatt. Som jämförelse kan nämnas att de danska prinsessorna i allmänhet fick 20 000 daler. I praktiken blev det omöjligt att betala ut sådana summor: riket hade inte tillräckligt stora tillgångar, och krigföringen krävde resurser. I Karin Tegenborg Falkdalens bok får läsaren följa turerna kring dessa pengar: ibland fick prinsessorna mindre summor, ibland skedde utbetalningen i form av olika varor som de själva fick sälja för att få inkomster.

Även i Tegenborg Falkdalens bok framstår Cecilia som den färgstarkaste av prinsessorna. Författaren skildrar naturligtvis Vadstenabullet: systemen Katarina hade nyligen gift sig med Edzard av Ostfriesland och paret stod i beråd att lämna Sverige. Med sig på resan söderut hade de bl.a. Cecilia men också Edzards bror Johan. Tycke uppstod, och Johan ertappades inne på Cecilias kammare, ”havandes näppeligen hoson på sig” (s. 78). Johan fängslades, och Gustav Vasa var rasande, både på sonen Erik som inte förstått att sköta affären på ett diskret sätt, och naturligtvis på Cecilia som dragit skam över sig själv och familjen. Cecilia berättade för Erik att fadern slitit håret av henne, vilket denne förnekade: ”håret lopp dock eljest av henne” (s. 79).

Mer okänd, åtminstone för en bredare publik, är Cecilias vistelse i England, dit hon reste tillsammans med sin make Kristoffer av Baden-Rodemachern bl.a. för att försöka få till stånd ett äktenskap mellan brodern Erik och drottning Elisabeth. Hon vann drottningens gunst, men lyckan vände, pengarna tog slut och Kristoffer hamnade t.o.m. tillfälligt i fängelse p.g.a. sina skulder. När Cecilia och Kristoffer lämnade London var de svårt skuldsatta, och i samband med avresan beslagtogs också en del av Cecilias tillhörigheter, vilket försvårade hennes ekonomiska situation för flera år framöver. Senare hamnade Cecilia i svårigheter p.g.a. att hon skaffat sig inkomster genom att låta sina skepp kapa andra fartyg som handlat med Ryssland. Att kapa skepp var i sig inget ovanligt, och efter att Johan blivit kung utfärdade han flera s.k. kaparbrev. Verksamheten gav emellertid lätt upphov till konflikter, och Cecilia tvekade inte heller att utvidga sina befogenheter, vilket retade upp såväl Johan som brodern Karl. Konflikterna mellan Cecilia och Karl var många och långdragna och gällde allt mellan affärer och förläningar: Karl drog t.ex. in Cecilias förläning Skenäs, och Cecilia vände sig till Johan som i sin tur fick uppmana Karl att återlämna den. Även förhållandet till Johan var emellertid konfliktfyllt och handlade, som Tegenborg Falkdalen konstaterar, om de problem som var förknippade med att ge förläningar till kungligheter: maktfördelningen mellan förläningshavaren och kungen blev oklar. Cecilias make Kristoffer avled 1575, men flera år senare födde hon sitt sista barn,

en dotter som togs ifrån henne och placerades i kloster. Det ryktades att fadern var den spanske legaten don Francisco de Eraso, som besökt Cecilia ett flertal gånger. Detta retade upp Karl, som inte såg med blida ögon på Cecilias spanska kontakter. Hon kom senare också att konvertera till katolicismen.

Om Cecilia var driftig och utan tvekan hade sinne för affärer hade systern Elisabet mer litterära intressen – dessa har för övrigt behandlats av Otfried Czaika i boken *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker* (2009).¹ Elisabet gifte sig år 1581 med Kristoffer av Mecklenburg. Bröllopet föregicks av många turer: paret hade trolovats nästan 20 år tidigare, men olika omständigheter hade gjort att bröllopet inte blivit av. Tegenborg Falkdalen hänvisar till tidigare forskning som visat att breven mellan Elisabet och Kristoffer uttrycker känslor på ett helt annat sätt än vad som var brukligt vid den här tiden. Men även om det verkligen handlade om kärlek fanns det också många andra faktorer som måste beaktas, inte minst ekonomiska sådana. Samtidigt avspeglade diskussionerna och själva bröllopet också de kyrkopolitiska motsättningarna i landet, motsättningar som också kom till uttryck inom familjen och, precis som maktkampen mellan bröderna, delade upp syskonen i olika läger. I motsats till kung Johan tog Elisabet ställning för lutherdomen, och lät inför bröllopet för första gången översätta Augsburgska bekännelsen till svenska.

Överlag är det svårt, kanske rentav omöjligt, att veta vad prinsessorna själva ansåg om sina blivande makar. Lättare är det att följa med de praktiska förberedelserna inför bröllopen. Här spelade också det ekonomiska läget i riket in: Annas bröllop 1562 verkar ha varit rätt så påkostat, medan Cecilias bröllop två år senare firades under enklare omständigheter. Ytterligare två år senare, 1566, blev det dags att planera för Sofias kommande äktenskap, ett äktenskap som på många sätt skulle bli olyckligt. I mars 1566 frågade kungen henne om hon var villig att gifta sig med Magnus av Sachsen-Lauenburg, men hon avböjde. Bara två dagar senare kunde nämnde Magnus meddela att Sofia givit sitt samtycke. Tegenborg Falkdalen anser på goda grunder att hon utsatts för påtryckningar från såväl Erik som Magnus, kanske var hon rädd att sätta sig upp emot sin hetlevrade bror. Bröllopet firades samtidigt som Erik gifte sig med Karin Månsdotter. Kanske var det ett sätt för kungen att ge sitt eget äktenskap mer legitimitet och att locka fler utländska gäster till bröllopet. Framför allt blev det billigare att ordna ett dubbelbröllop än två separata bröllop, vilket säkert påverkade beslutet.

För Sofias del visade sig valet av make vara mycket olyckligt: det dröjde inte länge innan han pantsatte de flesta av hennes dyrbarheter, och det verkar som om han också i övrigt behandlade såväl henne som sina undersåtar illa. Det hela slutade med en separation efter att Magnus tvingats lämna Sverige.

¹ Otfried Czaikas bok recenserades av Tuija Laine i *HTF* 2011:2.

Sofias och sonen Gustavs framtid i hertigdömet gav upphov till många diskussioner, och man kände oro inför huruvida det skulle gå att bevaka Gustavs intressen. Karl var mycket bekymrad över Sofias förmåga att uppfostra sonen, och av dennes beteende att döma verkar farhågorna ha varit grundade. Sofia, som redan mist så många barn, skulle också bli tvungen att begrava det sista: sommaren 1597 fick Gustaf ett vådaskott i benet i samband med en militärövning, och avled några månader senare av sina skador.

Också Annas äktenskap kantades av svårigheter, men här verkar de närmast ha varit av ekonomisk natur. Hon hade, som redan nämnts, gift sig år 1562. Hennes make var Georg Johan av Pfalz, som tidigare varit intresserad av Cecilia men ändrat sig efter incidenten i Vadstena. Anna hade haft med sig en stor summa pengar i boet, men när maken avled 1592 hade förmögenheten omvandlats till en lika stor skuld. Georg Johan var av allt att döma en man med idéer, men dessa visade sig ofta bli dyra. Anna fick länge dras med de ekonomiska problemen. Först mot slutet av hennes liv förbättrades finanserna, och efter att ha bott hos sina döttrar kunde hon slå sig ned på änkesätet Lauenburg. Som Tegenborg Falkdalen påpekar har det moderliga draget hos Anna ofta betonats. Hon var en opolitisk person med ett engagemang för de mindre lyckligt lottade: hon engagerade sig i barnen i staden och donerade pengar till de fattiga – rollen som välgörare var typisk för en kvinna i hennes ställning.

Då det gäller just kvinnliga roller under den tidigmoderna tiden måste Karin Tegenborg Falkdalen betraktas som väl insatt: hon disputerade år 2003 med avhandlingen *Kungen är en kvinna. Retorik och praktik kring kvinnliga monarker under tidigmodern tid* i vilken hon bl.a. studerade de förväntningar som fanns på kvinnliga regenter. Att utvidga intresset till att omfatta andra kvinnliga medlemmar av tidigmoderna kungafamiljer är därför rätt så naturligt. I *Vasadöttrarna* får de så välkända bröderna nöja sig med statistroller. Källmaterialet utgörs till stor del av korrespondens, och kan inte betraktas som särskilt täckande (detta är också författaren noga med att påpeka).

Vasadöttrarna består av fyra delar. Indelningen är kronologisk: den första delen handlar om prinsessorna under Gustav Vasas regering, den andra delen om Erik XIV:s regering o.s.v. De olika delarna inleds med korta och allmänt hållna inledningar om Sverige och Europa under perioden i fråga, vilket torde tilltala även läsare utanför historikerskrået. Karin Tegenborg Falkdalen har valt att inte behandla en prinsessa i taget, utan hon skriver om dem parallellt i korta stycken. Detta upplägg har både för- och nackdelar: författaren slipper rada upp fem ”minibiografier” efter varandra och framställningen får en tydligare anknytning till skeenden i samtiden, men det blir också svårare för läsaren att skapa sig en enhetlig bild av de olika prinsessorna som individer. Då det gäller bokens förtjänster vill jag lyfta fram Tegenborg Falkdalens skildring av kontakterna och förhållandena inom familjen, t.ex. diskussionen kring hur konflikten mellan bröderna påverkade relationerna till och mellan systrarna. Jag noterar även hennes förmåga att relatera prinsessornas liv till de

förväntningar som samtiden ställde på dem. Det råder ingen tvekan om att Karin Tegenborg Falkdalen lyckats med sin föresats, att ”berätta om de fem prinsessornas liv och undersöka vilka möjligheter och begränsningar som en prinsessa hade i Vasatidens Sverige och Europa” (s. 14).

Jennica Thylin-Klaus

Brevväxling från stormaktstiden

Christina Wijkmark, *De nyvällborna. En berättelse om släkterna Gyldenstolpe och Ehrensteen*, 280 s., ill., Atlantis, Stockholm 2010.

År 1995 gav Christina Wijkmark (f. 1936) ut boken *Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672–1718*. I sin senaste bok, *De nyvällborna*, studerar hon igen brev från stormaktstiden. Den här gången handlar det om resten av familjekorrespondensen i anslutning till Catharina Wallenstedt, bl.a. brev från hennes make, diplomaten Edvard Ehrensteen. Catharina och Edvards dotter Margareta (Greta) gifte sig med Nils Gyldenstolpe, son till Åboprofessorn Michael Wexionius, adlad Gyldenstolpe. Den första delen av boken handlar om Wexionius och hans brev till Nils, i vilka denne får ett slags ämbetsmannautbildning per korrespondens.

Michael Wexionius – eller Mickel Olsson – föddes år 1609. Uppgifterna om födelseorten är en aning oklara, antingen föddes han i Växjö eller i Pjäteryd nära gränsen till Skåne. Hans far Olof var präst, men uppgifterna om var han arbetade vid tiden för sonens födelse går isär. Michael gick i skola i Växjö och kom år 1626 till Uppsala, där han sex år senare avlade magisterexamen. Finansieringen ordnades med ett stipendium: Michael hade varit en duktig elev, och genom kontakter till Gustav II Adolfs halvbror Karl Karlsson Gyllenhielm fick han ett av två stipendier som denne hade donerat till universitetet. Genom Gyllenhielms försorg fick Michel också resa utomlands, och i Frankfurt am Main träffade han Axel Oxenstierna som ordnade finansiering för några års studier i Tyskland och Holland. Efter fyra år i utlandet återvände Michael till Sverige där han fick en tjänst i Gyllenhielms kansli. Han arbetade även en kort tid som rektor i Växjö, vilket framstår som lite märkligt med tanke på att han skulle bli ämbetsman. Enligt Wijkmark måste man därför ha tänkt sig att rektoratet var tillfälligt eller att Michael i egenskap av rektor skulle rekrytera framtida ämbetsmän. En annan förklaring är, enligt Wijkmark, att man börjat leta efter personer som kunde vara lämpliga som professorer i det universitet som skulle grundas i Åbo, och att man kanske ville sätta Michael på prov. När han så fick kallelsen – efter att Oxenstierna kontaktat Per Brahe och lyft fram Wexionius som en lämplig kandidat för professuren i historia – tänkte han inledningsvis tacka nej. Så blev det emellertid inte, och i oktober 1640 reste Michael tillsammans med sin hustru Susanna Crucimontana, som han gift sig med 1637, och sin treåriga dotter till Åbo.

Efter en kort översikt över Finland och Åbo på 1600-talet kommer Wijkmark in på akademien och Wexionius arbete som professor. Hon konstaterar att han var just så produktiv som hans patroner hoppats på: hela 147 dissertationer lades fram under hans ledning (och till stor del författade av honom själv, vilket ju var brukligt). Wexionius utgav även, på initiativ av Per Brahe,

Epitome descriptionis Sueciæ, Gothiæ, Fenningiæ, et subjectarum provinciarum, ett slags första nationalatlas i tio volymer. Dessutom skrev han en omstridd lärobok i politik, *Politica præcepta*, som lyfte fram högadelns roll och förbjöds efter enväldets införande samt en *oeconomia*, en lärobok i hushållslära.

Efter några år i Åbo utnämndes Michael Wexionius till professor i juridik – i praktiken hade han redan skött denna tjänst sedan den ordinarie professorn Johan Stiernhöök lämnat Åbo för en tjänst i Stockholm. Han siktade också på en professur i teologi för att kunna bli biskop i Växjö, men Per Brahe – akademins kansler – såg hellre att Wexionius stannade kvar vid akademien och biföll denna gång inte hans önskan. Men Wexionius hade fler planer: år 1646 skrev han till Per Brahe och bad om att få börja använda namnet Gyldenstolpe (eller Gyllenstälpe, som han själv till en början skrev). Han lyfte fram att han på modernet härstammade från släkten ”Stälpe”, som dött ut på svärdssidan: ”Alltså efter[som] jag ock av samma stämma [släkt] härkommin är, kan jag icke gärna si att det namnet skall så alldeles nedergravas, av världene utskrapas och förgätit varda.” (s. 86). Fyra år senare adlades Wexionius, och blev samtidigt den ende adlige professorn i det svenska riket. Han betecknades nu som ”välboren” – en titel som inte förutsatte att innehavaren var född adlig, som var fallet med ”högvälboren”.

Åtta år efter adlandet tillträdde Wexionius ett hovrättsassessorat i Åbo. Befattningen förde med sig en hel del vedermödor, t.ex. långa resor till vinter- och sommaringen i norr. Dessutom var utbetalningen av löner rätt så sporadisk (vilket i och för sig också gällde lönerna till professorerna). Wexionius hade hoppats på att samtidigt kunna verka som professor och som assessor, men det lyckades inte. Därför satsade han i stället på att försöka ordna tjänster vid akademien åt sina anförvanter (brodern Olof övertog professuren i juridik).

Paret Wexionius/Gyldenstolpe fick tolv barn, varav nio levde till vuxen ålder. Den äldsta dottern, Susanna, som fötts medan familjen fortfarande bodde i Småland, giftes bort med Enevald Svenonius som hade kommit med familjen från Småland och som senare blev professor i teologi. Den äldste sonen, Gabriel, infriade inte de förväntningar som ställdes på honom, och dog dessutom redan 1666. Den näst äldste sonen, Nils, betraktades däremot som mycket lovande, och skickades till Stockholm för att arbeta vid Per Brahes kansli. Några långa studier i Uppsala blev det inte tal om, utan Michael Wexionius satsade på att brevlades utbilda sin son. Dessa brev, skrivna på latin, utgör ett rikt och intressant material och behandlas ingående av Christina Wijkmark. Innehållet i breven är minst sagt varierande. Nils förmanas att inte sky idogt arbete och att inte klä sig för pråligt eller dricka för mycket. Dessutom skall han inte tveka att lyfta fram sitt ekonomiska trångmål – Brahe kunde behöva påminnas om det. Och Michael Gyldenstolpe skriver också direkt till Brahe för att betyga sin underdånighet och lyfta fram sonens stora begåvning – denne kunde gärna få en plats vid rikskansliet eller allra helst vid hovet. Samtidigt beklagade han sig över sin egen dåliga ekonomi,

och skrädde inte orden: ”Till Eders högvälborne Grevlige Excellens, som min och de minas nådige patron alltid varit haver, står näst Gud all min tillit att jag icke må aldeles ruinerat bliva och med tiggestaven gå här utur landet” (s. 106). Brevet till Nils är som sagt mycket varierande. De visar inte bara vilka förväntningar Michael hade på sin son och hur han ansåg att denne borde gå till väga för att kunna avancera, utan de ger också en bild av livet i 1600-talets Åbo. Noteras kan t.ex. att Wexionius engagerar sig i trolldomsmålet mot studenten Henrik Eolenius och skriver till Nils att hans skall be Brahe ingripa (vilket även skedde).

Michael Wexionius hustru Susanna avled 1669, och följdes året därpå av sin make. Barnen gick varierande öden till mötes: den äldsta dottern Susanna gifte sig som sagt med Enevald Svenonius, Daniel efterträdde sin far som hovrättsassessor, Samuel blev professor i moralfilosofi men suspenderades efter ett flertal kvinnoaffärer och blev sedan häradshövding i Satakunda. Dottern Sophia gifte sig med Henrik Silfversvan (senare kapten) och flyttade till Esbo. Den yngsta system Sara gifte sig å sin sida med Johan Spooft, adlad Spofvenhielm, som blev häradshövding. Sönerna Carl och Gustaf blev bägge militärer.

Sonen Nils, som fadern haft så höga förväntningar på, blev också mycket riktigt framgångsrik. År 1671 gifte han sig med Christina Wärnschöld, som emellertid avled i mässling redan året därpå. I Wijkmarks bok fungerar Nils som en länk till de övriga huvudpersonerna, nämligen Catharina Wallenstedt och hennes make Edvard Philipsson Ehrensteen. Även de hörde till kretsen ”nyvälborna”: Edvard adlades 1657 som tack för sina insatser som Karl X Gustavs sekreterare. Efter kungens död hamnade han emellertid i en rätt så besvärlig situation, och hade inte längre tillräde till de innersta kretsarna. År 1672 fick han i uppdrag att fungera som fredsmäklare i Haag, och som sekreterare fick han just Nils Gyldenstolpe. I Edwards ögon vore Nils en synnerligen lämplig make åt hans dotter Greta, som visserligen fortfarande var för ung att gifta sig. Catharina, som följt med sin make under kriget i Danmark och Polen, tilltalades inte av utlandsvistelsen och valde att stanna kvar i Sverige med barnen Greta, Edvard, Catharina Regina och Anna Beata. Med sig i Haag hade Edvard å sin sida de två äldsta sönerna, Carl och Lars Philip. I gengäld mot att hustrun fick stanna hemma krävde Edvard ständig information, och bekymrade sig ofta över att utgifterna hemmavid var för höga. Ett annat tema i breven är barnens utbildning – Edvard intresserade sig bl.a. för dottern Greta och hennes framtid, och uppmanade sin hustru att se till att dottern fick den undervisning hon behövde, inte minst i franska språket. Hösten 1673 besökte Nils Gyldenstolpe Catharina och barnen i Stockholm, och hade med sig presenter från Edvard. Han gjorde uppenbarligen också ett gott intryck. Turerna kring Gretas kommande make var emellertid allt annat än enkla, och innefattade av allt att döma ett tämligen friskt konspirerande från Edwards sida. Det hela slutade ändå med att Greta och Nils gifte sig hösten 1674.

Genom den brevväxling som skildras av Wijkmark får läsaren en intressant, om än inte alltid så angenäm, inblick i det Ehrensteenska familjelivet. Tonen mellan makarna hårdnade allt mer, och sommaren 1676 skickade Edvard sin hustru till familjens gård Forsby (i västra Södermanland) i ett slags husarrest, under vilken de fördömande och ilska breven från maken i Haag fortsatte att droppa in. Orsakerna till förbittringen är inte riktigt klara – möjligen ansåg han att hon var medskyldig till att sonen Carl haft ett förhållande med en fattig kusin.

År 1679 föddes Greta och Nils Gyldenstolpes första barn, en son som döptes till Edvard. Följande år fick Nils i uppdrag att leda en legation i Haag, men eftersom sonen var så liten fick han stanna kvar hos morföräldrarna när Nils och Greta reste. Bokens sista kapitel ägnas främst åt korrespondensen mellan å ena sidan Edvard och Catharina i Sverige, å andra sidan Nils och Greta i Haag. Till stor del handlar det om Edvard och hans uppväxt: morföräldrarna, som är mycket förtjusta i sitt barnbarn, rapporterar om den lilles alla framsteg: ”Han blir ett så kvickt och klokt barn, så att man får förundra sig på honom. Nu har han fått sådan glädje av sin lilla trumma och anna smått, att en har stor ro se därpå”, skriver den stolta mormodern (s. 232). Att den unga familjen var splittrad så länge fick naturligtvis konsekvenser: i januari 1681 meddelade Edvard att lille Edvard junior inte längre kom i håg sina föräldrar, utan betraktade morfadern som sin pappa.

Hemma i Sverige blev situationen emellertid allt mer spänd, och hoten om reduktion blev allt mer överhängande. Carl, den äldste sonen och därmed ättens blivande huvudman, vållade bekymmer. Han reste på en studieresa till Paris, ett äventyr som visade sig bli kostsamt: ”Så synes vaniteten [fåfängan] där så leva att du icke tänker mata mun efter matsäck. Du vill med så stor omkostnad leva i Paris att lära fåkta, dansa och rida O inepthia!!! [narraktighet]”, utbrister Edvard i ett förmaningsbrev till sonen. Också Greta i Haag får motta brev från fadern, där denne oroar sig över parets utsvävande leverne. Efter att ha fått Gretas svar inser han att han kanske gått till överdrift. Av allt att döma återvände Greta 1682 och blev kvar till 1685 då hon, tillsammans med Nils och de bägge sönerna Edvard och Carl Adolf (den sistnämnde hade fötts under den föregående vistelsen i Haag) återvände till Haag. Edvard den äldre blev allt dystrare till sinnet och allt mer plågad av sjukdom. Han avled i juni 1686. I sitt testamente föreskrev han, trots det komplicerade förhållandet till hustrun, att denna skulle förvalta all egendom fram till sin död. Catharina överlevde alla sina barn förutom Greta. När Catharina avled, 92 år gammal, fanns det bara en arvinge kvar, Gretas yngste son Ulrik Gyldenstolpe.

De Nyvälborna erbjuder som helhet intressant och givande läsning. Jag hade emellertid gärna sett en tydligare stringens i upplägget och en tydligare disposition. Wijkmark skulle med fördel ha fått ”guida” sin läsare lite mer genom framställningen. Vissa korta avsnitt framstår nu som en aning lösryckta och kunde antingen ha utvidgats eller bakats in i den övriga texten.

Här avser jag t.ex. avsnittet om moraliska rättesnören, som bl.a. behandlar Georg Stiernhielms dikt *Hercules*. I sammanhanget nämns också Wexionius produktion – avsikten är förstås att visa på dennes inspirationskällor – men resonemanget kunde ha knutits ihop lite bättre. Ett annat avsnitt som kan lyftas fram behandlar adelsmannen Schering Rosenhanes tankar om administration och egendomar. Rent tematiskt är placeringen logisk – Wijkmark har först behandlat Wexionius föreläsningar i hushållslära (makars plikter mot varandra, föräldrars plikter gentemot sina barn och barns plikter gentemot sina föräldrar) och övergår sedan till Rosenhane och det följande steget i hushållsläran. Utan närmare anvisningar till läsaren blir det oklart om det är huvudpersonerna (i det här fallet Wexionius) eller tematiken (hushållsläran) som skall styra framställningen. Vi hamnar helt enkelt ganska långt ifrån familjekorrespondensen, som ju skall stå i centrum. Detta, och några andra motsvarande ”problem” kunde ha lösts med tydligare övergångar i texten och en tydligare presentation av syften och delsyften. Tanken är emellertid god – det är uppenbart att Wijkmark strävar efter att komplettera de mer personhistoriska delarna med ett idéhistoriskt sammanhang.

Jennica Thylin-Klaus

Dalkarlarnas upproriskhet

Martin Linde, *I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet*, 349 s., Gidlunds, Hedemora 2009.

Dalarna har i Sverige betraktats lite som Österbotten i Finland. Invånarna har förknippats med stridbarhet och upproriskhet. Dalkarlarna deltog aktivt i flera uppror under senmedeltiden och mer än 200 år senare, 1743, i dalupproret, även kallat ”stora daldansen”. Samtidigt har landskapets egenart betraktats som en sinnebild för det ursvenska. Martin Linde, verksam vid Göteborgs universitet, har undersökt om dalkarlarna var mer upproriska än folk på andra håll i Sverige genom att jämföra förhållandet mellan bönder och överhet i Dalarna och i Närke under 1700-talet.¹

Undersökningens huvudtema leder till den generaliserande frågan om det finns ett samband mellan socioekonomisk struktur, naturgeografiska förhållanden och politiskt beteende. Huvudpoängen är att undersöka villkoren för folkligt motstånd. Förutom dryftandet av eventuella regionala skillnader sker detta genom att Linde behandlar motståndets utsträckning och former, de statliga myndigheternas motåtgärder och kommunikationskanalerna mellan överhet och undersåtar. För att få svar på frågorna har Linde tröskat igenom ett beaktansvärt antal källor, såväl domböcker, korrespondens mellan landshövdingarna som kameralt och kyrkligt material. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten på 1710-talet då samhället drabbades hårt av motgångarna i stora nordiska kriget, men jämförelser görs även med upprorsåren på 1740-talet. Lindes undersökning är ytterligare ett led i den traditionella debatten i nordisk forskning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle under tidigmodern tid.²

Den sociala strukturen i Dalarna och Närke behandlas i det andra kapitlet. Askers härad i Närke och Leksands tingslag i Dalarna får här representera de olika landskapen. Dessa skiljer sig betydligt från varandra vilket gör komparationen intressant och fruktbar. Undersökningsområdena befinner sig på olika sidor om den s.k. Norrlandsgränsen, som delar Sverige natur- och kulturgeografiskt någonstans mellan Karlstad och Gävle. Slättlandet Närke dominerades av krono- och frälsejord där herrgårdar och adelsmän var vanliga. I höglandsområdet Dalarna lyste däremot den lokala överklassen med

¹ Lindes jämförelser med Närke baserar sig på undersökningsresultaten i hans avhandling, se Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Studia Historica Upsaliensia 194 (Uppsala 2000).

² Frågan behandlas bl.a. i Nils Erik Villstrand, 'Stormaktstidens politiska kultur', Jakob Christensson (red.), *Stormaktstiden. Signums svenska kulturhistoria* (Lund 2005), s. 84–87, 92–100.

sin frånvaro och nästan all jord var skattejord. Betydande skillnader påträffas även när det gäller allmogens inkomstmöjligheter. Binäringarna spelade en större roll i befolkningens försörjning i Dalarna där jordbrukets förutsättningar var sämre än i Närke. Handelsresor, arbetsvandringar, delaktighet i gruvsdrift och olika bisysslor var nödvändiga komplement till jordbruk och boskapsskötsel. Särskilt de s.k. herrarbetarnas arbetsvandringar medförde en osedvanlig rörlighet för allmogen, något som de statliga myndigheterna betraktade med misstänksamhet. Lindes presentation av de olika områdena är komprimerad och innehåller kartor, tabeller och diagram som underlättar förståelsen. Möjligent kunde han tydligare ha framhåvt att Dalarna inte bör ses som ett typiskt exempel på ett höglandsområde. Trots att adelsmännen var få och terrängen svärgenomtränglig var avståndet till rikets centralområde relativt kort, vilket är en betydande skillnad i förhållande till många andra höglandsområden i Europa.

Lindes antydning om ämbetsmännens misstänksamhet gentemot den rörliga allmogen övergår i följande kapitel i en utförlig diskussion om statliga tvångsmedel. Kortfattat var kontrollsystemets målsättning att bekräfta överhetens legitimitet med tanke på resursuttaget. Kyrkans och prästens uppgift var att konsekvent understöda centralmakten genom administrativa kontrolluppgifter, disciplinering och propaganda. I verkligheten var prästernas auktoritet långt ifrån obestridd, samtidigt som de ofta hyste större sympatier med sina församlingsmedlemmar än med staten. Enligt Linde var dock prästerna i Dalarna och Närke lojala mot centralmakten. Deras arbetsuppgifter hade vissa likheter med landshövdingens, nämligen att övertala och övertyga. Ett intressant resultat som Linde kommit fram till är att ämbetsmännen i Dalarna i samband med övertalningen emellanåt använde ett slags dalkarlsretorik som komplement till det sedvanliga patriarkala språkbruket. Invånarna benämndes dalkarlar och deras tapperhet och frihet framhävdes. Även i övrigt är landshövdingarnas balansgång mellan centralmakten och länets invånare intressant. Landshövdingarna försvarade ofta bönderna i sina län eller guvernement, och försökte väcka centralförvaltningens uppmärksamhet när det gällde olika slags missförhållanden, inte sällan med hjälp av överdrifter och halvsanningar. Under senare år har Antti Kujala och Kustaa H. J. Vilkkuna kommit fram till samma resultat när det gäller landshövdingarnas verksamhet i Finland i början av 1700-talet, vilket Linde emellertid inte uppmärksammar.³ Det är uppenbart att landshövdingen hade dubbla lojaliteter liksom många andra ämbetsmän. Det hade varit givande om Linde kunde ha utvecklat sitt resonemang och närmare försökt precisera huruvida landshövdingens position låg närmare lokalsamhället än centralmakten.

³ Antti Kujala, *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714*, Historiallisia tutkimuksia 211 (Helsinki 2001), s. 86; Kustaa H. J. Vilkkuna, *Viba. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, Historiallisia tutkimuksia 229 (Helsinki 2005), s. 353–356.

Avsnittet om kommunikationskanalerna och deras restriktioner är bekant från Lindes avhandling. I forskningen framhålls ofta de svenska böndernas möjligheter att kommunicera med överheten som sällsynt goda. I detta sammanhang används begrepp som *politisk kultur* och *interaktion* för att betona att dialog, förhandling och kompromiss präglade relationerna mellan centralmakt och lokalsamhälle. Detta ledde till att bondeupproren i stort sett uteblev efter 1500-talet.⁴ Linde medger att kommunikationskanalerna i Sverige var välutvecklade, men i övrigt ställer han sig mycket kritisk till den forskning som betonar interaktion och som ofta personifieras av Eva Österberg. Enligt Linde är det en truism att det förekommer en interaktion mellan styrande och styrda i samhället, det sker ju t.o.m. i slavsamhällen (s. 10). Vidare anser Linde att ”Österbergs konsensusperspektiv innebär en mörkläggning av de snäva gränser inom vilka [dialogen] ägde rum” (s. 83). I stället för interaktion präglades förhållandet mellan allmog och överhet av föränderliga styrkeförhållanden mellan klasser. Linde ansluter sig i denna fråga således till det historiematerialistiska makt- eller militärstatsperspektivet. Utgångspunkten är att den centraliserade statsbildning som utvecklades i Europa från och med 1500-talet var feodal. Detta (klass)samhälle drevs av adeln som försökte utsuga så mycket resurser som möjligt av bönderna och strävade efter rikedomar även genom krig.

Frånvaron av bondeuppror beror enligt Linde främst på att adeln allierade sig med kungamakten vilket lämnade bönderna utan bundsförvanter. De hade därmed ingen möjlighet till väpnat motstånd. Linde argumenterar för sin syn genom att bl.a. behandla de restriktioner som hörde ihop med kommunikationskanalerna. Riksdagsbesvär och suppliker filtrerades och friserades starkt på det lokala planet. När det gäller riksdagar försökte landshövdingen emellanåt styra böndernas val av riksdagsmän. Under ständermötena bevakades bondeståndet noggrant och utsattes ibland för hot. Beträffande rättsväsendet fanns det också restriktioner. Trots att rätts säkerheten i allmänhet var god var det mer eller mindre omöjligt att framgångsrikt väcka åtal mot kronans representanter. Genom små eftergifter och uttryck för välvilja stärktes dock legitimiteten för centralmakten och samhällslugnet bevarades. Till det senare bidrog även i högsta grad den stående armén. Linde framhäver starkt militärens betydelse som lugnande faktor. Tesen stärks av det faktum att de

⁴ För en utförlig presentation av forskningsläget när det gäller den politiska kulturen i Sverige, se Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700* (Lund 2003), s. 18–23, 28; Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, *Studia Historica Lundensia* (Lund 2002), s. 21–32. För en relativt färsk analys av debatten där den finländska forskningen om svenska förhållanden inte förbises, se Janne Haikari, *Isännän, Jumalan ja rebellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*, *Bibliotheca historica* 121 (Helsinki 2009), s. 18–24.

lokala truppförbanden i Dalarna befann sig på fronten både i samband med tremänningsbullret i Mora 1701 och dalupproret. Därtill skedde en nedgång i våldsbrottsligheten under 1500- och 1600-talet, som enligt Linde också kan härledas till ”konsolideringen av den starka feodalstatens våldsmonopol” (s. 85). Lindes argumentering har stora likheter med Heikki Ylikangas slutsatser både när det gäller de fredliga kommunikationskanalerna och förhållandet mellan bönder och överhet överlag.⁵

I kapitel fyra behandlar Linde böndernas motståndshandlingar i Dalarna i enlighet med bokens huvudsakliga frågeställning. Både legala protester och illegala protester undersöks. Båda förekom, men våldsamt motstånd var mycket sällsynt. I klagoskrifterna var det främst lokala frågor om resursuttagets former och omfattning som togs upp. Kritik mot regeringens politik eller de rådande samhällsförhållandena uttrycktes inte öppet. Däremot utgjorde olika former av vardagligt motstånd ett betydligt mindre riskabelt alternativ. Bönderna utförde motsträvt olika slags plikter och obstruerade överhetens verksamhet. Det förekom även organiserade protester där ett stort antal bönder agerade tillsammans, exempelvis i samband med knektrekrytering och kolleverages till Stora koppaberget. Enligt Linde finns det dock inga belägg för att dalkarlarna skulle ha varit exceptionellt stridbara eller upproriska. Likheterna med motståndshandlingarna i Närke är slående.

Martin Linde fortsätter sin fräna kritik mot konsensusperspektivet i bokens fjärde kapitel. Kritiken riktas huvudsakligen mot uppfattningen om ett ovanligt starkt lokalt självstyre i Sverige, där böndernas deltagande i sockenstämmor och häradsting lett till en fredlig förhandlingskultur. Enligt Linde bottenar ivern att framhålla den unika svenska självstyrelsen snarare i ideologiska strävanden än i historiska fakta. I samma anda menar Linde att föreställningen om att den svenska kompromissmentaliteten har rötter i det tidigmoderna samhället är en bakåtprojicering av senare historiska fenomen, främst utvecklingen under 1930-talet då den svenska välfärdsstaten byggdes ut. Linde betonar i stället den effektiva förvaltningens tentakler som trängde djupt ned till sockennivå. Samtidigt framhäver han det centraliserade politiska systemet som i själva verket försvagade det lokala självstyret. Framför allt riksdagen medförde att beslutsfattandet flyttades bort från det lokala planet. Riksdagsrepresentanterna som skickats från häraden fick förhandla i en främmande miljö utan ryggsöd hemifrån. När det gäller häradstinget och sockenstämman hänvisar Linde till deras kringskurna handlingsutrymme i likhet med de övriga kommunikationskanalerna. Bönderna i Dalarna verkar dock ha sammanträtt regelbundet utan överhetens insyn, vilket Linde betraktar som anmärkningsvärt.

⁵ Se t.ex. Heikki Ylikangas, *Suomen historian solmukohdat* (Helsinki 2007), s. 86–88; Heikki Ylikangas, *Klubbekriget. Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97* (Stockholm 1999), s. 409–411.

I det följande kapitlet behandlar Linde förutsättningar för social oro, eller uttryckt med hans egna ord ”bondemotståndets skiftande intensitet över tid” och ”politiska beteendemönsters varaktighet och förändring” (s. 189). Kapitlets kärna utgörs av ett resonemang om varför dalupproret bröt ut medan samhällslugnet bevarades under krisåren på 1710-talet. Linde undersöker hur olika faktorer påverkade motståndskonjunkturen, bl.a. skatteinflödets variationer, militära motgångar och regimskiften. I kärnfrågan anser Linde att en skillnad var att allmogen betraktade frihetstidens styrelsesätt redan i grunden som illegitimt. Andra orsaker var bristen på militära maktmedel och utebliven krigspropaganda. När det gäller de stora linjerna framhäver Linde att politiska beteendemönster är föränderliga. Även i detta fall sänder Linde en pik mot konsensusförespråkare som poängterat trögroliga mentaliteter. Uttalandet är dock problematiskt med tanke på Lindes teoretiska utgångspunkt, d.v.s. begreppet *feodalism*. Det är motstridigt att Linde betonar föränderligheten i den politiska kulturen, men samtidigt menar att statsbildningens grundläggande feodala maktförhållanden var intakta under åren 1300–1700. Utgångspunkten att kungamakten och adeln var allierade och hade samma ambitioner är en alltför grov förenkling. Relationen mellan kungamakten och adeln liknar enligt min mening mera en kontinuerlig dragkamp om makt och privilegier. Linde försöker dock kringgå sina motsägande påståenden. Han medger att förhållandet mellan kungamakten och adeln inte alltid var harmoniskt. Han menar även att eventuella menings-skiljaktigheter mellan kung och adel inte inverkade på de grundläggande maktförhållandena. Detta verkar inte övertygande, särskilt med tanke på de perioder som kungen samarbetade med bondeståndet uttryckligen mot adeln. En annan liknande motsstridighet är att Linde undervärderar förhandlingen mellan bönder och överhet och betecknar den som en truism, men ändå påpekar att prästernas och landshövdingarnas uppgift var att övertala allmogen att gå med på nya pålagor.

I det sista kapitlet sammanfattar Martin Linde sina forskningsresultat. Hans slutsats blir att Dalarnas upprorstraditioner måste betraktas som en myt. Någon länk mellan dalupproret och resningarna under senmedeltiden har Linde inte funnit. En avgörande orsak är att de senmedeltida upproren organiserades av bergsmän från södra Dalarna, medan herrarbetare från Siljansbygden låg bakom dalupproret. I övrigt betecknar Linde skillnaderna mellan Dalarna och Närke som små, vilket tyder på att den sociala strukturens betydelse när det gäller förhållandet mellan allmoge och överhet verkar ha varit förvånansvärt liten. I stället fanns det stora likheter både i sättet på vilket centralmakten manifesterade sig och i allmogens beteendemönster. Linde antar att regeringens kontroll i högre grad var knuten till det fysiska avståndet till rikets maktcentrum, vilket verkar rimligt. Den mest intressanta skillnaden som Linde funnit är att bönderna i Dalarna regelbundet ordnade sammankomster där överheten inte var representerad. Även herrarbetarnas aktiva roll under dalupproret visar att den sociala strukturen

ändå inverkade på böndernas handlingsmönster. Det kan även påpekas att socknarnas storlek i Dalarna gjorde det möjligt att mobilisera ett stort antal människor.

Förutom motstridigheterna som nämndes ovan är det aningen förargligt att ett ordentligt register saknas. Därtill fattas presentation och resonemang om den komparativa metoden, trots att det är fråga om en jämförande studie. Trots dessa nackdelar har Linde skrivit en lyckad bok. Han ser ut att ha övertagit rollen som den mest utpräglade representanten för militärstatsperspektivet och kommer med viktiga bidrag till den traditionella debatten om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Lindes kritik mot den svenska modellens historiska rötter är värd att uppmärksammas, även för den mest inbitne företrädaren för interaktion och konsensustraditioner. Källhanteringen är av hög klass vilket ger stadga åt undersökningens slutsatser.

Kasper Kepsu

Ibsen, Norden och Europa

Narve Fulsås (utg.), *Henrik Ibsens skrifter. Band 12–15*, Aschehoug, Oslo 2005–2010.

Den stora nyutgåvan av Henrik Ibsens samlade skrifter under Vigdis Ystads redaktionella ledning har i sin helhet publicerats. Den omfattar 17 band, av vilka 16 består av två delar. Den för historiker intressantaste delen är författarens korrespondens mellan 1844 och 1906, banden 12–15, med Tromsøhistorikern Narve Fulsås som huvudredaktör. Banden omfattar åren 1844–1870, 1871–1879, 1880–1889 respektive 1890–1906, vardera band med en brevdela och en kommenterande del, ungefär lika voluminösa, inalles bortåt 7 000 sidor.

Banden 12–15 är den fjärde utgåvan av Ibsens brevväxling under de senaste drygt hundra åren efter Halvdan Kohts och Julius Elias *Breve fra Henrik Ibsen* (1904), hundraårsutgåvan (1940–1952) och Øyvind Ankers *Henrik Ibsens brev 1845–1905* (1979–1981). Den nya utgåvan bygger naturligtvis på förlagorna, men kommentarerna är betydligt utförligare. Dessutom finns flera icke tidigare publicerade brev, bl.a. mellan Ibsen och Bjørnstjerne Bjørnson. Med den valda principen att varje brev kommenteras för sig oavsett om sakhållanden eller personer kommenterats tidigare blir upprepningar oundvikliga, vilket egentligen inte stör utan mest bidrar till det stora sidantalet. Med talrika korshänvisningar är det lätt att orientera sig i banden. 2 388 brev och 1 615 personer har kommenterats. Inte minst utgör personuppgifterna en värdefull historisk källa till tidens intellektuella och politiska nätverk.

Fulsås diskuterar i den inledande kommentardelen (1844–1870) ingående och på ett metodologiskt intressant sätt de allmänna källkritiska aspekterna av brevväxling som historisk källa. På det rent formella planet gäller det skevheter till följd av att ofta bara den ena parten i brevväxlingen kommer till uttryck. Ett potentiellt tekniskt problem med en tryckt utgåva är att brevens utseende rent fysiskt kunde innehålla viktiga budskap. För t.ex. August Strindberg är det väl känt att valet av brevpapper, inte minst dess färg, och skrivdon inte var gjorda av en tillfällighet utan var uttryck för en mening. Vad betydde det att Ibsen 1867 under arbetet med *Peer Gynt* i Rom gick över från att skriva med högerlutande stil till rak eller svagt vänsterlutande? Utgivaren har försökt komma till rätta med den sortens problem genom att i kommentarerna infoga beskrivningar av breven, vilka dessutom finns i elektroniskt tillgänglig faksimilform. En mer principiell källkritisk fråga är huruvida Ibsen skrev sina brev med tanke på eller medvetenhet om att de senare skulle/kunde komma att tryckas, vilket skulle innebära att de knappast i strikt mening kan kallas privata. Återigen kan Strindberg tjäna som referenspunkt. Han betraktade breven som en del av sitt offentliga författarskap och

sörjde för att de blev utgivna. Ibsens tjugo år yngre författarkollega Alexander Kielland publicerade på eget initiativ sina brev för att ha full kontroll över utgivningen.

Fulsås noterar också andra källkritiska problem som t.ex. en professionell författares litterära självmedvetande vid brevskrivande. Hos en språkarbetare är en okonventionell stil aldrig helt spontan utan influerad av konventionella retoriska strategier. Som källor konstruerar breven kontexter lika mycket som de avspeglar dem. En annan principiell fråga gäller sambanden mellan text och handling. I förhållande till samtalsituationer med ögonkontakt skapar breven möjligheter att påverka och handla på avstånd, vilket inte gör dem mindre värdefulla. Brev med dess uppfordringar, bekräftelser, samtycken, böner o.s.v. är handlingar av egen kraft. Men skillnaderna mellan rumslig närvaro och distans är inte oviktiga. Att kommunicera per brev komplicerar den enkla jag–du-relationen. Dialogen med mottagaren kan uppfattas som en dialog inom brevskrivaren på ett annat sätt än om de sitter mitt emot varandra.

Ibsens biografi är mycket utforskad och väl känd vad gäller betydligt mer än huvuddragen. Född 1828 fick han som åttaåring uppleva den sociala förnedringen när fadern gick i konkurs och familjen med fem barn tvingades flytta från Skien på sydkusten med dess livliga trähandel till gården Venstøp i närheten av staden. Som sextonåring tog han sig till den lilla kustorten Grimstad för att gå i apotekarlära, där han av arbetsgivaren fick betyget med ”indskraenkede Udsigter for Livet”. År 1850 flyttade han till Christiania där han skrev in sig för medicinstudier och kom i kontakt med arbetarrörelsen, men snart absorberades av sitt litterära intresse och började skriva dramer. Sitt första, *Catilina*, skrev han medan han var i slutspurten för sin studentexamen. Han arbetade under 1850-talet vid och med teatern i Bergen och Christiania. År 1858 gifte han sig med Suzannah (samtidens stavning; i kyrkboken stod Susanne och Henrik Ibsen skrev Susanna) Thoresen. Sonen Ibsen föddes 1859. År 1864 lämnade familjen på tre Norge för att bosätta sig i Rom med ett stipendium från stortinget. Under mer än ett kvartssekel på kontinenten med Rom (1864–1868, 1880–1885), Dresden (1868–1875) och München (1875–1880, 1885–1891) som boplatser profilerade Ibsen sig allt mer som den store diktaren. Sitt litterära genombrott fick han kort efter flyttningen till Rom med *Brand* och *Peer Gynt*. Ibsen återvände 1891 till Norge, där han bodde till sin död 1906, de sista sex åren svårt sjuk.

Denna biografi är nära förbunden med myten om det kulturradikala Norden och Europa. Den skapades av Georg Brandes, kultfiguren och smakdomaren i Köpenhamn, i en serie föreläsningar i början av 1870-talet och med boken *Det moderne gennembruds mænd* 1883. Mytens huvudpoäng är Nordens efterblivenhet. I Europa segrade liberalismen och upplysningen medan tiden stod stilla i Norden. Den kulturradikala kritiken på kontinenten hade ingen chans i norr, där tradition och kristendom utgjorde ett bålverk mot modernisering. I detta nordiska mörker kommer ljuset från kulturradikala intellektuella. En ny tid synes bryta in i norr under 1880-talet, men efter en

tid tvingas heroerna bort från scenen. Deras samtid vill inte förstå dem och deras förgelseväckande kritik. De stod isolerade. Deras framtidsoptimism övergick i pessimism och demoralisering. På 1890-talet kom i deras ställe den tillbakablickande nationalromantiken åter, pånyttfödd som en nostalgisk suck och ett fåfängt försök att hålla kvar en tid som alla upplevde höll på att allt hastigare försvinna. Norden var åter isolerat efter det korta öppnandet av dörren till Europa, där framtiden och de stora idéerna fanns.

Myten har alltsedan dess levt vidare. Ett starkt uttryck fick den efter hundra år i Gunnar Ahlströms *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur* 1974. Ahlström tilldelar Ibsen jämte Georg Brandes en huvudroll som det moderna genombrottets förkämpe nummer ett. De desillusionerade kulturradikala författarna lämnade det oförstående Norden och slog sig ned i ett Europa som förstod dem och gav dem den möjlighet att utveckla sin talang som de saknade där hemma. Sensmoralen är att utan exilen hade de inte blivit vad de blev. Ibsen passar perfekt i argumentationen. I Rom skrev han efter ankomsten *Brand*, som var en uppgörelse med de ansvariga för att den skandinaviska solidariteten inte räckte till för att stödja Danmark i kampen mot Preussen 1864. I Sorrento och på Ischia skrev han strax därpå *Peer Gynt*, där huvudpersonens verklighetsflykt blir till en uppgörelse med tidens norska nationalromantik. På 1880-talet når Ibsens samhällskritik nya höjder med *En folkefjende*, där samhället tecknas som en förpestad badanstalt och *Vildanden*, där anden inte är vild utan vill, och där temat är att människorna inte vill höra sanningen utan föredrar sina livslögner. Utan kontakten med det impulsgivande Europa hade Ibsens (och andras) litterära storverk aldrig kommit till stånd.

Narve Fulsås underminerar i kommentarbanden effektivt och övertygande denna syn. Som historiker finner jag här den stora behållningen med brevtugåvan. I stället för ett mörkt och isolerat Norden i kontrast till ett upplyst Europa tecknas i Ibsens korrespondens, och i kommentarerna till breven, ett livaktigt och givande lika mycket som tagande Norden. Ibsen och hans samtida författare förde in nordiska perspektiv i den europeiska debatten. Deras intellektuella styrka kom inifrån och var inte en reflex av en mer framskriden europeisk kultur. Ett uttryck för det nordiska nätverkets styrka och omfattning var de överväldigande 70-årshyllningarna av Ibsen i de skandinaviska huvudstäderna.

Europa var viktigt för författarna på ett annat sätt än vad myten gör gällande. För att hävda sig och för att kunna leva på sitt författarskap behövde de en marknad av läsare. Men utgivaren understryker också att Norden var en helt avgörande marknad för Ibsen. Från 1870-talet var de nordiska upplagorna mycket stora.

Ibsen vistades utomlands i nära tre decennier, men skrev hela tiden med tanke på en norsk och nordisk publik. Det tycks som om mottagligheten för impulser från Norden var störst i den tyska kulturen. Därför blev Tyskland basen för Ibsen och andra skandinaviska radikaler. Där kunde de bäst sälja

sina idéer, och framgångarna där spred sig sedan i allt vidare cirklar. Paris, som av många sågs som tidens intellektuella centrum, lockade inte lika mycket som Tyskland. I Ibsens fall hade det möjligen med hans språkkunskaper att göra. Han talade tyska och italienska, men inte franska. Men möjligen var det också så att mottagligheten för nordiska tankar var större i Tyskland än i Frankrike. Genom översättningar till tyska spreds också tankarna till Frankrike och andra länder i en självförstärkande god cirkel.

Brevutgåvan belyser med Ibsen som exempel författarnas ekonomiska förutsättningar under 1800-talets sista tredjedel. Dessa förutsättningar går inte att hålla isär från de intellektuella prestationerna utan är en viktig del av dem. Prestationerna hade inte bara med isolerade stora tankar att göra utan också med ambitioner och prestige som mättes i pengar.

I utvecklingen av detta argument knyter Fulsås an till Bourdieu-inspirerade tankar framförda av David Gedin i dennes analys av de svenska åttiotalisterna (*Fältets herrar. Framväxten av en modern författarroll*, 2004). De sista årtiondena av 1800-talet innebar en professionalisering av författarrollen. Allt fler författare kunde leva på sitt yrke, de mest framgångsrika blev rentav förmögna. Statliga stipendier infördes. För de framgångsrika ökade upplagorna. En bokmarknad i egentlig mening uppstod med större upplagor än tidigare och med stigande möjligheter för författarna att kontrollera inkomsterna genom t.ex. nya författarrättigheter kring bl.a. upphovsrätten.

Tidigare generationer skriftställare hade haft författandet som bisyssla. Wergeland var t.ex. riksarkivarie och Welhaven professor i filosofi. I Sverige var Tegnér biskop och Geijer historieprofessor. Översättningarna blev en viktig nyckel till prestige och framgång för den nya generationen. Samtidigt som mycket förenade en ny generation av författare var de också konkurrenter på en marknad. De var konstnärliga individualister som sökte hävda sig. Den nya professionella författarrollen betonade autonomi. Författarna var oavhängiga och ville se sig som fria från politiska bindningar trots att de i sin samhällskritik naturligtvis tog politisk ställning.

Oavhängigheten på de nya marknaderna för skönlitteratur slog inte igenom på en gång utan endast efter hand och den ledde till nya former av beroenden. Den personlige mecenaten ersattes av den bokläsande publiken. Anhängare av principen om konstens absoluta renhet och oberoende såg med misstänksamhet på stora upplagor och kommersiell framgång. De som prioriterade upplagorna talade om författarnas förpliktelser gentemot publiken.

Ibsens historia är en viktig del av denna utveckling med dess inre motsägelser och spänningar. HIS 12–15 visar hur han å ena sidan såg på sig med kompromisslöshetens och oavhängighetens etos och å den andra på de mest banala sätt uttryckte sina behov av socialt erkännande. Han glädde sig över kungliga ordnar och försäkrade regeringen sin lojalitet i samma ögonblick som han underströk sin självständighet och att han inte var partigångare. Paradoxen löses av insikten att priset för självständigheten var behovet av hjälp från staten, marknaden och privata mecenater.

Längtan efter oavhängighet och hur lätt den ena oavhängigheten gick över i en annan avhängighet kunde ta sig överraskande för att inte säga dråpliga uttryck som när Ibsen vid jultiden 1870 kommenterade läget i Rom – Kyrkostaten hade fallit den 20 september – i ett brev till Georg Brandes:

Så har man da nu taget Rom fra os mennesker og givet det til politikerna. Hvor skal vi nu hen? Rom var det eneste fridlyste sted i Europa; det eneste sted, der nød den sande frihed, friheden for det politiske frihedstyranii.

Narve Fulsås problematiserar i sina kommentarer mellan brevets jag och det brevskrivande jaget. Det brevskrivande jaget kan förstå sig, ikläda sig masker, manipulera sin identitet, vilket gör förhållandet mellan brevets jag och brevets du komplicerat. Men det vore fel att kontrastera den komplexiteten mot en tänkt social verklighet kännetecknad av öppenhet och transparens. Människor i allmänhet spelar i sin sociala tillvaro olika roller och skiftar identitet. I stället för att söka analysera fram ett rationellt och autentiskt jag bakom breven, och definiera avvikelser som inkohärens, betonar Fulsås det värdefulla i att kunna belysa jagets reella komplexitet. På den punkten blir analysen av Ibsens brev ett metodologiskt mönster att lära från för andra personteckningar.

Av särskilt intresse är korrespondensen mellan Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen. Relationen var tät men spänd. Bjørnson träffade huvudet på spiken i ett brev i januari 1865 till Ibsen i Italien:

Hvor ofte jeg længes til Dig, Ibsen! Det gjør jeg altid, naar jeg er borte fra Dig, allerede den gang, du var i Bergen og jeg her, – men naar vi kommer sammen, saa glipper det. Hvorfor?

Båda var så lika och så olika. Bjørnson var, som utgivaren framhåller, vän och patron, kollega och konkurrent. De bands också samman familjärt genom att Sigurd Ibsen var gift med Bjørnsons dotter Bergljot. En aspekt av relationen var patronens återkommande klagan över klientens bristande tacksamhet. På det litterära fältet valde de olika positioner. Teatrarna och bokmarknaden var socialt differentierade. Den högkulturella bildningsborgerlighetens specifika bildningsideal stod mot massornas populärkultur. Spänningen mellan positionerna präglade Ibsen som teaterledare där det ekonomiskt nödvändiga ständigt måste vägas mot det konstnärligt önskvärda. Som skönlitterär författare orienterade han sig entydigt mot bildningsborgerligheten medan Bjørnson med sina bondeberättelser lika entydigt både som teaterledare och som författare orienterade sig mot den breda publikens smak. De orienterade sig mot olika delar av statslivet. Bjørnson blev republikan och demokrat, avvisade med förakt ordensväsendet (men sade inte nej till Nobelpriset i litteratur) och slöt sig till stortingsoppositionen mot unionen, medan Ibsen snarare orienterade sig mot kungen och regeringen. På den punkten låg en ironi

vid författandet av *Brand*, eftersom det var regeringen som hade förhindrat ett norskt ingripande till stöd för Danmark 1864. Med sitt internationella genombrott kunde Ibsen unna sig att stå över politiken, vilket inte gjorde honom opolitisk. År 1866 tävlade t.ex. regering och opposition, kung och storting om att få ge honom författarstipendium.

I några av sina mest öppenhetiga brev uttryckte Ibsen hur svårt det var för honom att vara öppen vid personliga möten. Den relativa slutenheten och avmättheten i hans personlighet står i kontrast till i vart fall några av breven, där brevets distans gör det möjligt för Ibsen att uttrycka sina innersta tankar.

Brevdelen av HIS visar hur ekonomiskt och planmässigt Henrik Ibsen tänkte. Han närmade sig icke-skandinaviska marknader under anpassning till de normer och den efterfrågan som gällde där. Men framgången mättes inte bara eller främst i pengar utan också i ära och berömmelse. 1872 skrev han till Georg Brandes, vars föreläsningar utkommit i tysk översättning och mött uppmärksamhet i Dresden: "Kom her ned! Det er i udlandet som vi nordbor skal vinde vore feltslag; en sejr i Tyskland, og de vil være ovenpå hjemme" (HIS 13, s. 81).

Europa spelade en roll inte främst som något mer avancerat som det gällde att lära från och inspireras av för ett efterblivet Skandinavien eller Norden, utan som en plattform för framgång. Ibsen och de andra nordiska diktarna hade något att erbjuda en större kontinental publik. Breven i Ibsens korrespondens visar hur tätt det nordiska nätverket var och hur nordiska tankar fördes in i den europeiska debatten. Breven problematiserar gängse föreställningar om centrum och periferi. Samtidigt visar de att man inte kan invertera myten om ett europeiskt centrum och göra Norden till kontinentens kulturella nav. De rena tankarna fanns varken i europeisk eller i nordisk form. Idéerna var sammanvävda genom århundraden av krig och debatt. Något autentiskt ursprung fanns inte, men väl skilda perspektiv. Det handlade om kulturell sammanflätning med givande och tagande i olika riktningar, med regionala särdrag hand i hand med mer allmänna mönster.

Mycket har skrivits om Henrik Ibsen, men brevtgåvan ger trots det en del nya detaljer. Men viktigare är den historiska kontexten som tecknas på ett rikt sätt vad gäller personporträtt och situationer samt, framför allt, den övergripande tolkningsramen som Narve Fulsås mycket övertygande utvecklar i konfrontation med den snart hundrafemtioåriga myten om Europa som en magnet och som en inspirationskälla för ett outvecklat Norden. Brevens och kommentarernas skildring av kontaktnät, tidsanda och samhällsdebatt har ett stort historiskt värde. Kommentarererna görs inte genom en myopisk optik utan sätter in breven i större sammanhang. Utgåvan är historisk-kritiskt redigerad med stor akribi.

Raoul Wallenberg – myt och människa

Paul A. Levine, *Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och Förintelsen*, 480 s., Historiska Media, Lund 2011.

Det har skrivits mycket om den svenske diplomaten Raoul Wallenberg, om hans insatser i Budapest under andra världskrigets slutskede och om hur han fängslades av de sovjetiska trupperna i januari 1945. Hans försvinnande och vidare öden har även blivit föremål för allehanda spekulationer och har föranlett efterforskningar från främst de anhörigas sida samt åtskilliga diplomatiska framstötter från svensk sida, de senaste ännu under detta årtusende.

Den ungerske journalisten och historikern Jenő Lévai utgav redan 1948 flera böcker¹ om Raoul Wallenberg, och därefter har otaliga historiker, journalister och författare intresserat sig för den svenske diplomatens öde. Bland de senaste bidragen till Raoul Wallenberg-bibliografin kan nämnas Attila Lajos *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest* (Svenska Emigrantinstitutets Skriftserie nr 15, Växjö 2003), Wilhelm Agrells *Skuggor kring Wallenberg. Uppdrag i Ungern 1943–45* (Historiska Media, Lund 2006), Göran Rydebergs *Raoul Wallenberg. Historik och nya forskningsfält* (UD publikationer, Stockholm 2006) och den kontroversielle finländske historikern Hannu Rautkallios bok *Tapaus Raoul Wallenberg – kertomus vaikenemisesta, syllisydestä ja hyväksikäytöstä* (Fallet Raoul Wallenberg – en berättelse om tigande, skuld och utnyttjande, Kirkkonummi 2009). I samlingen ”Statens offentliga utredningar” (n:o 18/2003) utgavs år 2003 utredningen ”Ett diplomatiskt misslyckande: Fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen. Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg.”

Raoul Wallenberg var inte den ende svensken som agerade för att hjälpa judarna i Budapest åren 1943–1945. En stor insats gjordes också av den i Budapest bosatte svenske universitetslektorn Valdemar Langlet, som ledde Svenska Röda Korsets hjälp- och räddningsaktioner i staden åren 1944–1945.² Andra samtida svenska diplomater och medarbetare till Wallenberg

¹ Jenő Lévai, *Raoul Wallenberg's Adventurous Life, Heroic Struggles, and the Secrets of his Mysterious Disappearance* (Budapest 1948); Jenő Lévai, *Raoul Wallenberg – hjälten i Budapest* (Stockholm 1948); Jenő Lévai, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zürich 1948).

² Valdemar Langlet, *Verk och dagar i Budapest* (Stockholm 1946); Nina Langlet, *Kaos i Budapest. Berättelsen om hur svensken Valdemar Langlet räddade tiotusentals människor undan nazisterna* (Vällingby 1982); Björn Runberg, *Valdemar Langlet. Räddare i faran – Wallenberg var inte ensam* (Stockholm 2000); Ingrid Lomfors, *Blindfläck. Minne och glömska kring Svenska Röda Korsets hjälpsats i Nazityskland 1945* (Stockholm 2005).

var Sveriges ambassadör i Budapest, minister Carl Ivan Danielsson, Per Anger, chargé d'affaires vid svenska legationen i Budapest och Lars Berg, en ung svensk diplomat vid legationen. Bland Wallenbergs kontaktpersoner i Budapest kan nämnas den ungerske affärsmannen Vilmós Billitz, Wallenbergs ungerske chaufför Vilmós Langfelder, den schweiziske diplomaten Carl Lutz, den italienske äventyraren Giorgio Pescara, den judiske förtroendemannen László Petö samt den ungerske fotografen Thomas Verés.

Paul A. Levines omfattande bok *Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och Förintelsen* är ingalunda hans första bidrag till Förintelsens historia. Levine, som är docent i historia, särskilt Förintelsens historia vid Uppsala universitet har tidigare bl.a. utgivit böckerna *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944* (2:a uppl. Uppsala 1998) och tillsammans med Stéphane Bruchfeld *Om detta må ni berätta. En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945* (Statsministerns kansli, 1998). Redan detta faktum är en borgen för att boken är väl underbyggd beträffande såväl källor som argumentering. Då den därtill är välskriven och försedd med illustrationer blir läsaren inte besviken. Nothänvisningarna är adekvata, käll- och litteraturförteckningen relevant och registret i slutet av boken både fylligt och användbart. Boken är utgiven av Historiska Media, ett förlag i Lund som specialiserat sig på historisk facklitteratur.

Levine formulerar inledningsvis som sin problemställning att ställa den internationella berättelsen om och mytbildningen kring Raoul Wallenberg till rätta, och visa att "hans sanna symboliska värde och kraft" försvagas "av de förvanskningar och myter som omger honom". I stället menar Levine att Wallenberg blir ännu viktigare "som en kraftfull och moralisk symbol" ju bättre man förstår människan bakom myten, "varför han gjorde det han gjorde och i vilken politisk kontext, präglad av folk mord, han verkade" (s. 16–17). Levine framhåller att Wallenbergs plats i minnet av Förintelsen är unik, "om än inte i dess faktiska historia" och frågar sig varför vår bild av den svenske diplomaten närmar sig "en nästan totemisk ikon" (s. 19).

Bokens tyngdpunkt ligger på Raoul Wallenbergs verksamhet som legationssekreterare i Budapest 1944–1945 också om Levine kursoriskt även behandlar hans bakgrund och livet före Budapest. Wallenbergs verksamhet i staden omfattade endast drygt sju månader, från ankomsten den 9 juli 1944 till dess han lämnade Pest den 17 januari 1945 i en bil eskorterad av soldater ur Röda armén. Förvisso var Wallenberg väl bekant med Ungern och Budapest sedan tidigare genom sitt samarbete med den ungersk-judiske Koloman Lauer, som invandrat till Sverige. Det var fråga om affärer, och samarbetet ledde till att Wallenberg blev delägare i Lauers import-/exportföretag och därför företog flera affärsresor till Centraleuropa för att importera livsmedel till Sverige. Bl.a. vistades han längre tider i Budapest 1943–1944.

Hitlers trupper ockuperade Tysklands tidigare bundsförvant Ungern i mars 1944. Detta skedde utan motstånd och de ungerska judarna, "den överlägset största återstående judiska befolkningen i Europa" (ca 800 000) var därefter

helt utlämnade åt nazisterna. ”Budapest fylldes snabbt av både tyska Gesta-poagenter och deras ungerska kollegor som jagade judar och andra politiska fiender” (s. 97). Sveriges ambassadör Danielsson var övertygad om att ockupationen skedde för att ungrarna enligt tyskarna visat bristande vilja att lösa judeproblemet. En halv miljon ungerska judar samlades ihop och placerades i getton och i början av maj 1944 började de deporteras till Auschwitz-Birkenau i Polen. Denna gigantiska operation, som innebar att 437 000 judar transporterades från Ungern med nästan 150 tåg, leddes och organiserades av *Obersturmbannführer* Adolf Eichmann. De ungerska judarnas egendom konfiskerades. Deportationerna fortgick till början av juli, då de stoppades av Ungerns statsöverhuvud Miklós Horthy.

Det judiska räddningsarbetet i Budapest hade inletts redan innan Raoul Wallenberg anlände till staden. Verksamheten var i främsta hand organiserad av en judisk räddningskommitté³, som använde sig av både legala och illegala medel. Levine påpekar att de schweiziska s.k. skyddspassen (*Schutzpass*) fick en stor betydelse i detta arbete, då ett stort antal judar därmed erkändes status som utländska medborgare, vilka stod under schweiziskt beskydd. Också den påvlige nuntien i Ungern Monsignore Angelo Rotta, som fungerade som den diplomatiska käreans doyen i Budapest protesterade mot förföljelserna av judarna och sände noggranna och indignerade rapporter till Rom, vilket medförde att påven Pius XII den 25 juni 1944 för första gången i ett telegram till Horthy protesterade mot judeförföljelserna i Ungern. Också Sveriges kung Gustaf V vädjade för judarna i ett telegram till Horthy. Förenta Staternas president Roosevelt framförde å sin sida hotelser om allierade repressalier mot Ungern efter krigsslutet och kombinationen av dessa utspel ledde i början av juli till att deportationerna avbröts.

I slutet av januari hade USA på president Roosevelts uttryckliga order inrättat krigsflyktingbyrån WRB (War Refugee Board), utifrån vilken landets s.k. humanitära diplomati i Europa bedrevs. Lokala krigsflyktingbyråer grundades i flera europeiska huvudstäder, bl.a. i Stockholm. En strategi var att be de neutrala länderna med beskickningar i Budapest att utöka sina delegationer därstädes. Efter förhandlingar mellan judarna i Sverige och andra inblandade parter, bl.a. krigsflyktingbyrån i Stockholm, rekryterades Raoul Wallenberg våren 1944 för att som attaché sändas till Budapest av den svenska regeringen. Viktiga argument var att Wallenberg hade både judarnas och UD:s förtroende (trots avsaknad av diplomatisk erfarenhet) och som affärsman goda kontakter i Budapest. Levine diskuterar ingående Wallenbergs motiv och tilltänkta arbetsuppgifter, och han kan visa att Wallenberg redan från början ärnade att bli någonting mera än en vanlig ”skrivbordsräddare” (s. 183–184).

³ Budapests hjälp- och räddningskommitté.

Sverige utnyttjade i Budapest under Wallenbergs aktivitet andra halvåret 1944 samma strategi som använts i det judiska räddningsarbetet redan tidigare: man gav ungerska judar skenbart svenskt medborgarskap, varvid de stod under svenska statens beskydd. Levine beskriver ingående och intressant Wallenbergs verksamhet i Budapest, en verksamhet som till en början var avsedd att endast räcka två månader: "Sammanfattningsvis finns det ovedersägliga bevis för att Wallenberg räknade med att vara tillbaka i Stockholm i mitten av september[...]" (s. 198). De dramatiska händelserna i mitten av oktober förändrade emellertid situationen och därmed, med Levines ord, steg Wallenberg "in i historien". Miklós Horthy meddelade i ett radiotal den 15 oktober 1944 att Ungern med omedelbar verkan ingått vapenstillstånd med Sovjetunionen. Detta gav anledning till hopp även för Ungerns judar, men ledde till att Horthys konservativa regering avgick och att den högerextremistiska s.k. Pil Korsrörelsen tog över under ledning av sin ledare Ferenc Szálasi. Den sistnämnde var, enligt Levine, "inbiten antisemit" (s. 318) och därmed inleddes den sista fasen i den ungerska Förintelsen.

Wallenbergs arbete i Budapest ändrade sålunda karaktär efter vapenstillståndet. Trots att judeförföljelserna hela tiden pågick, kan situationen före mitten av oktober ändå, som Levine gjort, karaktäriseras som "lugnet före stormen". Trots att Wallenbergs hjälparbete i sak och form inte ändrades, så begynte vad Levine kallar hans "Röda nejlikan"-period (s. 318): "då han oförskräckt trotsade pilkorsare, gendarmer och ibland också tyska soldater och diplomater. Det var under denna period som han till synes rusade runt i staden hela dagarna och aldrig sov, för att alltid vara tillgänglig och kunna ingripa i syfte att rädda judiska liv" (s. 319). Ändå framhåller Levine helt riktigt att den verkliga politiska kampen för judarnas överlevnad i Budapest, som fördes mellan pilkorsare, tyskar och neutrala diplomater, avgjorde deras öde i långt större utsträckning än vad Wallenberg förmådde på egen hand.

Levine framhåller också en mycket viktig distinktion: pilkorsarna, ofta helt unga män och pojkar, var förvisso rasister och våldsmän och "partiet och dess hopradsade milis utnyttjade situationen till att plåga, förnedra och mörda så mycket de kunde. Men varken partiledarna eller deras program stod för en förintelseideologi" (s. 322). Deras ledare Szálasi var en antisemit som hatade alla judar. Judarna skulle helt enkelt efter kriget utvisas från Ungern och aldrig tillåtas återvända. Men inom statsförvaltningen fanns en viss kontinuitet, som fortfarande kom att garantera de judar som stod under neutrala staters beskydd en viss säkerhet. Och under pilkorsregimen fungerade fortfarande de s.k. judehusen i Budapest som trygga tillhåll. Poliskåren deltog i allmänhet inte i pilkorsarnas härjningar, utan vaktade i stället dessa tillflyktsorter, t.ex. det judiska rådets hus i Budapest.

Men tyskarna med Eichmann i spetsen, vilka kvarstannade i Budapest ända till sovjettruppernas ankomst i början av år 1945, gav inte upp sina planer på att en gång för alla "lösa" den ungerska judefrågan. Levine berättar

sakligt om den svenska legationen före kuppen, om Wallenbergs reaktioner på densamma samt om övriga neutrala diplomaters insatser i staden. Lars Berg, som på nära håll följde med sin diplomatkollegas arbete, har i sina memoarer kritiserat Wallenberg. Han ogillade dennes för svenska intressen ofta farliga åtgärder, men tillstod även att "Raoul som den kraftigare och intelligentera alltid utgick med segern" (ur deras inbördes dispyter). Också i Stockholm riktades det kritik mot Wallenberg, men Levine framhåller att dennes självständiga arbete enbart koncentrerade sig till det direkta hjälparbetet och inte berörde större politiska frågor (s. 343–344).

Bokens nästista kapitel är rubricerat "November–december: Död, förtvivlan och hjältemod". I Budapest skedde ett veritabelt folkmord på judarna, och den svenska regeringens vägran att erkänna pilkorsregeringen kom att påverka de svenska diplomaternas möjligheter att verka och påverka i Budapest. För Wallenberg var det, som Levine framhåller, essentiellt att inneha en status av ackrediterad diplomat, utan en sådan skulle han inte kunnat hjälpa någon. Det är omöjligt att få fram någon exakt siffra på de judar som Raoul Wallenberg räddade i Budapest, och därmed har, med Levines ord, "sifferfrågan förlorat sitt empiriska och moraliska värde" och borde enligt hans mening avföras från diskussionen. "Ett betydande antal människor fick hjälp att överleva" tack vare Wallenbergs och hans kollegors insatser (s. 353–354). Samtidigt visade t.ex. Svenska Röda Korset på senhösten ett "chockerande ointresse" att hjälpa Valdemar Langlet i dennes räddningsarbete.

När den ungerska regeringen evakuerades undan de sovjetiska trupperna var det meningen att bl.a. Wallenberg skulle följa med. Men det blev inte så. I stället valde han att stanna kvar några månader efter det sovjetiska besättandet av Budapest för att inrätta en internationell förening för återställandet av judisk egendom. Pilkorsregeringen beslöt i slutet av november 1944 att samla alla "oskyddade" judar, d.v.s. judar som saknade skyddsbrev, inalles ca 60 000, i ett getto i centrum av Budapest. Därefter förde Wallenberg och hans kollegor en kamp för dessa judars överlevnad, det var en stor utmaning att förse gettots invånare med mat för dagen. Wallenberg krävde ständigt högre anslag medelst telegram till svenska UD i Stockholm. På julaftonsmorgonen stormade pilkorsare den svenska beskickningen, som utsattes för omfattande plundring. Flera medarbetare greps, men samma eftermiddag inledde ryssarna sin slutoffensiv mot staden, och i förvirringen som följde lyckades svenskarna fly. Vid samma tid avskars den svenska legationens alla kontakter till yttervärlden.

Raoul Wallenbergs sista rapport till svenska UD är daterad den 8 december 1944, och där beskrivs judarnas lidande, de pågående dödsmarschern och SS-specialkommandot Eichmanns verksamhet. I mitten av december inträffade en episod som blivit omdiskuterad i historieskrivningen kring Raoul Wallenberg. Ambassadör Danielsson meddelade per telegram att Eichmann hotat "låta skjuta judehunden Wallenberg". Från tyskt diplomatiskt håll påpekades omedelbart att hotet, även om det uttalats, bara var tomt prat,

”skällande hundar bits inte”. Den ”hagiografiska” historieskrivningen har ofta tilldelat Wallenberg huvudrollen då gettot i Budapest räddades undan förstörelse. Wallenberg var onekligen inblandad i arbetet för att hindra en attack mot gettot, men, åter med Levines ord, ”det finns en bred enighet bland historikerna om att hans roll var betydligt mer begränsad än den som oftast målas upp i populärkulturen” (s. 398).

Onsdagen den 17 januari 1945 upplevde Raoul Wallenberg sin sista dag i Budapest. Kontaktmannen för judiska rådet, László Petö, berättade att Wallenberg den dagen var på briljant humör. Han skulle träffa den sovjetiske marskalken Malinovskij för att med denne diskutera återuppbyggnaden av Budapest. Ungefär mitt på dagen lämnade han Pest i sin bil, körd av chauffören Vilmós Langfelder med destination Debrecen, där det sovjetiska högkvarteret var beläget. Därefter försvann Wallenberg tillsammans med sin chaufför och samtidigt försvinner han också ur historien. Wallenbergs försvinnande innebar slutet på det hjälp- och räddningsarbete som utgått från den svenska legationen i Budapest. Avsikten var emellertid att detta arbete skulle fortsätta i framför allt Svenska Röda Korsets regi.

Raoul Wallenbergs vidare öden faller utanför ramen för Levines bok. Här skall endast konstateras att han fängslades av sovjettrupperna, förhördes och sedan fördes till Sovjetunionen, där han hölls fången. Det finns uppgifter om att han skulle ha avlidit i juli 1947, kanske förgiftad på Molotovs order, men inga slutgiltiga bevis för hans öde har kunnat framläggas. Wallenbergs försvinnande tillför ytterligare en fläck på Sovjetunionens redan tidigare så nedsolkade minne. Den svenska regeringen misslyckades också fullständigt i sina valhänta diplomatiska försök att få Wallenberg frigiven och senare i utredningarna av hans slutliga öde. Den senaste utredningen av år 2003 är, säger Levine, ”en svidande vidräkning med den likgiltighet, inkompetens och bristande yrkeskunnighet som visades av några högt uppsatta nyckelpersoner inom den svenska statsförvaltningen” (s. 399–401). I stället inledde hans närmaste anhöriga energiska försök att få klarhet i Raouls öde. Detta arbete har fortgått genom årtionden, men utan avgörande resultat.

Paul A. Levine har i sin bok försökt gestalta människan Raoul Wallenberg bakom mytens fasader. I sin studie har han ”lagt fram belägg som gör att Wallenbergs faktiska handlingar kan förstås och begrundas med större precision än vad som i allmänhet varit fallet”. Wallenberg var inte ensam i sitt räddningsarbete i Budapest, han bistods av flera andra landsmän vid svenska legationen. Den svenska insatsen i Ungern under andra världskrigets slutskede är något Sverige än i dag kan vara stolt över. Boken kan varmt rekommenderas för alla som intresserar sig för vad som verkligen skedde i Öst- och Centraleuropa under Förintelsen. Ungern har inte⁴, lika litet som

⁴ Pilkorsrörelsen upplöstes visserligen efter andra världskriget och bl.a. Szálasi jämte flera andra ministrar dömdes och avrättades.

flera andra östeuropeiska stater, t.ex. Tjeckien eller Slovakien, tagit sitt fulla ansvar för judeförföljelserna eller erkänt sin skuld i Förintelsen. I Levines bok stiger Wallenberg småningom fram ur myternas dimma och framträder allt klarare som det han verkligen var, förvisso en hjälte, men framför allt en riktig *Mensch*.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Julia Dahlberg, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Kasper Kepsu*, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Ronny Rönnqvist*, pol.mag., Esbo; *Ulf Smedberg*, fil.mag., Nykarleby; *Bo Stråth*, professor, Helsingfors universitet; *Jaakko Tahkokallio*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.lic., doktorand, Åbo Akademi; *Piotr Wawrzeńnik*, fil.dr., högskolelektor, Södertörns högskola.

Jaakko Tahkokallios recension har översatts av Jennica Thylin-Klaus.

Pärbild: *Den finländska krigsmaktens befälhavare general Hugo Österman besöker Polens starke man marskalk Józef Piłsudski i oktober 1933. Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC), 1-W-1852-7.*

Innehåll

Julia Dahlberg, Vardagsstöd, kontaktförmedling och förebilder. Syskonens position i den samhällsaktiva, borgerliga kvinnans nätverk under sent 1800-tal	201
Piotr Wawrzeniuk, Potentiella alliansbröder i norr? Finland och Estland i polska säkerhetsbedömningar 1918–1939	225

Översikter och meddelanden

Ulf Smedberg, Rotesoldatens äktenskap, soldathustrun och de sociala relationerna. En studie utgående från förhållandena vid Kgl Österbottens regementes livkompanis nummer 101–150 i Nykarleby och Lappo socknar åren 1734–1806	257
Ronny Rönnqvist, En kejserlig flottas död – den ryska Östersjöflottan i Helsingfors 1917–1918	277

Granskningar

Sverre Bagge, From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350. Av Jaakko Tahkokallio	295
Karin Tegenborg Falkdalen, Vasadöttrarna. Av Jennica Thylin-Klaus	299
Christina Wijkmak, De nyvålborna. En berättelse om släkterna Gyldenstolpe och Ehrensteen. Av Jennica Thylin-Klaus	304
Martin Linde, I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet. Av Kasper Kepsu	309
Narve Fulsås (utg.), Henrik Ibsens skrifter. Band 12–15. Av Bo Stråth	315
Paul A. Levine, Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och förintelsen. Av Lars-Folke Landgrén	321

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2011: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.